

072. Kitâbu'l-'Ayn ve Kitâbu'l-Cîm'de n-f-s (ن ف س) kökü ve türevleri**İclal ARSLAN¹**

APA: Arslan, İ. (2023). Bazı modern Arap belâgati kitaplarında istiareye yönelik tanımların ve tasniflerin değerlendirilmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 1232-1254. DOI: 10.29000/rumelide.1253843.

Öz

Birçok disiplinde önemli bir yere sahip olan *nefs* (نَفْسٌ) kavramının zengin bir anlam yelpazesi vardır. *Nefs* kelimesinin sözlük anlamlarının klasik Arap dili sözlükleri perspektifinde etraflıca ortaya konulması, farklı disiplinlerdeki terim anlamlarının netleşmesine ve gereği gibi anlaşılmasına yarar sağlayacaktır. Bu açıdan *nefs* hakkında yapılacak yeni çalışmalara referans niteliği taşıyacak şekilde *n-f-s* (ن ف س) kökünün klasik sözlükler yardımıyla etimolojisinin yapılması büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada ilk sistematik kapsamlı sözlük kabul edilen *Kitâbu'l-'Ayn* ile sözcüklerin, kökün ilk harfine göre alfabetik olarak sıralanmış olduğu *Kitâbu'l-Cîm* tercih edilmiştir. İlk aşamada bu sözlüklerdeki *n-f-s* kök malumatı etraflıca incelenmiştir. Sonrasında *nefs* kelimesi, çoğulları olan *enfus* (أَنْفُسٌ) ve *nufûs* (نُفُوسٌ) kelimeleriyle birlikte ele alınmıştır. Ayrıca *nefs* kelimesinin manalarında belirleyici olduğu düşünülen fiil vezinlerine değinilmiş, *nefs* ve *nefes* (نَفَسٌ) kelimeleri arasındaki ilintiye işaret edilerek sözlükler arasındaki anlam farklılıkları tespit edilmiştir. Böylelikle bu iki klasik sözlükten istifade edilerek “*nefs*” ve “*nefes*” kelimeleri için temel bir çerçeve ortaya konulmuştur. Çalışma sırasında bu iki klasik sözlükteki manalar; âyet, hadis-i şerif, Arap şiiri ve deyimsel ifadelerden oluşan şahidlerle desteklenmiştir. Anlamların tespitinde bilhassa kelimelerin Türkçeye aktarılmasında titizliğiyle meşhur olan *el-Okyanûsu'l-Basîl*, diğer bir adıyla *Kâmûs Tercümesi*'nden istifade edilmiştir. Böylece el-Halîl b. Ahmed'in de dediği gibi birden fazla anlama sahip olan *nefs* kavram alanını ortaya koyulmuştur. Yapılan çalışma sonunda görülmüştür ki, *nefs* kelimesinin sözlük anlamları birbirinden farklı olsa da, fiil formundaki anlamları alt alta sıralandığında, aralarında bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Bu makalede amaç, *n-f-s* (ن ف س) kökünün sözcük anlamıyla ilgili bütün detayları ortaya koymaya çalışmak ve anlam sürecindeki gelişim seyrini ilk döneme ait zikredilen bu iki sözlük yardımıyla tespit edebilmektir.

Anahtar kelimeler: Arap dili, *Kitâbu'l-'Ayn*, *Kitâbu'l-Cîm*, *n-f-s* (ن ف س) kökü, *nefs* (نَفْسٌ), *nefes* (نَفَسٌ)

The root and derivatives of *n-f-s* (ن ف س) in *Kitâbu'l-'Ayn* and *Kitâbu'l-Cîm***Abstract**

The concept of *nafs* (نَفْسٌ), which has an important place in many disciplines, has a rich range of meanings. Exposing the dictionary meanings of the word *nafs* in detail in the perspective of classical Arabic language dictionaries will help to clarify and properly understand the meanings of terms in different disciplines. In this respect, it is of great importance to make the etymology of the root *n-f-s* (ن ف س) with the help of classical dictionaries, which will serve as a reference for new studies about the soul. In this study, *Kitâbu'l-'Ayn*, which is accepted as the first systematic comprehensive

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belâgati ABD (Çorum, Türkiye), iclal.arslan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1470-4004 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 20.01.2023-kabul tarihi: 20.02.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1253843]

dictionary, and Kitâbu'l-Cîm, in which the words are arranged alphabetically according to the first letter of the root, were preferred. In the first stage, the n-f-s root information in these dictionaries was examined in detail. Afterwards, the word nafs was discussed together with its plurals enfus (أَنْفُسٌ) and nufus (نُفُوسٌ). In addition, the verb meters, which are thought to be decisive in the meaning of the word nafs, are mentioned, and the meaning differences between the dictionaries are determined by pointing out the relationship between the words nafs and Nefes (نَفْسٌ). Thus, a basic framework for the words "nefs" and "breath" has been put forward by making use of these two classical dictionaries. During the study, the meanings in these two classical dictionaries; verse, hadith-i sharif, Arabic poetry and idiomatic expressions were supported by witnesses. El-Okyanûsu'l-Basît, which is famous for its meticulousness in the determination of meanings, especially in transferring words to Turkish, has been benefited from, also known as Kâmûs Translation. Thus, as al-Khalil b. Ahmed said, the concept of the soul, which has more than one meaning, has been revealed. At the end of the study, it was seen that although the dictionary meanings of the word nafs are different from each other, there are some common points between them when their meanings in verb form are listed one after the other. The aim of this article is to try to reveal all the details about the lexical meaning of the root n-f-s (ن ف س) and to determine the developmental course of the meaning process with the help of these two dictionaries belonging to the first period.

Keywords: Arabic language, *Kitâbu'l-'Ayn*, *Kitâbu'l-Cîm*, *n-f-s* (ن ف س) root, nefes (نَفْسٌ), nefes (نَفْسٌ) (Breath)

1. Giriş

Lisânu'l-'Arab gibi kapsamlı bazı sözlüklerin kendisinden önceki bütün birikimi yansıtmaya çabalarından dolayı daha çok rağbet gördükleri söylenebilir. Bu durum, önemli bilgileri içinde barındıran *Kitâbu'l-'Ayn*, *Cemheretu'l-luga*, *Tehzibu'l-luga*, *el-Muhîtu'l-luga*, *Mekâyisu'l-luga* ve *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* gibi bazı kadim sözlüklerdeki malumatın ihmal edilmesine sebep olmuştur. Bu kadim sözlüklerden bazılarının kullanımının, kelimenin sözlük anlamını belirlemede pratik/işlevsel olmaması da elbette rol oynamış olabilir. Ancak özellikle de ilk anlamların belirlenmesinde hazine değerinde olan bu eserlerin kapsam ve yöntemlerinin, araştırmacılar için yabancı/bilinmez bir konu olmaması gerektiği açıktır. Kur'an'ın anlaşılması için nasıl ki, ilk dönemlerde çöllerde seyahat edilip dil malzemesi toplanmıştır, şimdi de bunlardan günümüze ulaşanlarının didik didik taranarak ihtiyaç duyulan bu anlamlara vakıf olunma çabası gereklidir. Çalışmanın konusunu teşkil eden *n-f-s* kökü ve türevleri bağlamında bakıldığında ilk dönem sözlüklerinde bu köke rastlanmadığı görülür. Büyük bir ihtimalle bilinir olduğu düşüncesiyle yer verilmemiştir. Çünkü İbn Dureyd *nefes* için 'İnsan ve onun dışındakilerin nefesi bilinmektedir' diye bir açıklama yapmakla yetinmiştir (İbn Dureyd, 1987, 2/848). Aynı şeyin *nefs* için de geçerli olmasını mümkün kılan açıklama, Sâhib b. Abbâd'dan (ö. 385/995) 'Nefs, bilinmektedir' şeklinde gelmektedir (Sâhib b. Abbâd, 1994, 8/341). Bu durumun başka sebeplerinin de olabileceği göz önünde bulundurulduğunda klasik sözlüklerin ilk dönemden başlayarak teker teker incelenmesinin zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Neden şimdi *n-f-s* kökünün bilinmezleri vardır? Bu düşünceden hareketle hicri II. ve III./VIII. ve IX. asırlarda sistematik bir şekilde kamus olarak telif edilen eserlerden ikisinin ele alınması ve *n-f-s* kökünün bu kamuslardaki karşılıklarının araştırılması hedeflenmiştir. Burada ilk dönem sözlüklerinden iki tanesi kabul edilen *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-Cîm* kendi içinde değerlendirilmiştir.

Fetihler ve ticaret gibi sebeplerle Arap dilinde hatalı kullanımların yaygınlaşması sonucunda el-Halîl b. Ahmed, Kisâî, Ebû 'Amr eş-Şeybânî ve Ebû Zeyd el-Ensârî gibi dilciler doğru ve yanlış olan dil

malzemesinin neler olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. (Durmuş, 2009, C. 37, S. 399) Bunun için uzun süreli olarak çöllere seyahat yapmışlardır. Alfabetik olarak kökün birinci harfine göre ilk defa sözlük yazan Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 213/828 [?]), çöl seyahatine giderken iki testi dolusu mürekkep yanında götürdüğü ve hepsini tüketerek döndüğü rivayet edilir. (Kılıç, 1994, C. 10, S. 98) Sözlük telifinde II./VIII. asırda daha çok belli bir konuya ait mucemler mevcuttu. Sonrasında *Kitâbu'l-'Ayn* gibi dilin bütün kelimelerini içermesi hedeflenen mucemlerde *n-f-s* kökünün tespiti mümkün olduğu için başlangıç olarak bu iki sözlük tercih edilmiştir.

Bu çalışmada, *n-f-s* kökünden türeyen, Türkçemizde de çeşitli türevleri² kullanılan '*nefs*' ve '*nefes*' sözcükleri üzerinde durulmaktadır. Ayrıca *n-f-s* köküne ait isim ve fiil türevlere de klasik sözlüklerden *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-'Cim*'deki karşılıkları doğrultusunda yer verilmiştir. Bu karşılıklar yakın zamanlı *Cemheratu'l-luga*, *Mekâyisi'l-luga*, *Muhîtu'l-luga* ve *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* gibi sözlüklerle de mukayese edilmiştir. Çok anlamlı birer sözcük olan *nefs* ve *nefes* kelimelerinin ayrı birer inceleme konusu yapılması, özellikle *nefs* kelimesinin tefsir, tasavvuf, İslam ahlâk felsefesi gibi çeşitli disiplinlerde yaygın olarak kullanılması ve 'ruh'la birlikte tartışılan bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır. Zikredilen bu alanlarda ruh ve *nefs* terimlerinin anlam analizleri yapılmakta ve bu ikisi arasındaki nüansın yakalanması amaçlanmaktadır. O sebepten öncelikle *nefs* teriminin dilbilimsel açıdan çalışılması elzemdir. Bu çalışmada Arapça klasik temel sözlüklerden hareketle *nefs* sözcüğünün kavram çerçevesinin çizilmesi, Türkçede kullanılan ve içinde *nefs* kelimesinin geçtiği bazı terkip ve deyimlerin daha iyi anlaşılmasına da zemin hazırlayacaktır. Kur'ân-ı Kerim'de *nefs* sözcüğü ve türevleri birçok sûrede farklı formlarda zikredilmektedir. Bunlardan 61'inde نَفْسٌ/نَفْسٍ/النَّفْسِ/النَّفْسِ ve 14'ünde نَفْسًا şeklinde marife/nekira formuyla tek başına gelmektedir. Birinci tekil zamirle نَفْسِي şeklinde 13 defa, ikinci tekil zamirle نَفْسِكَ şeklinde 10 defa ve üçüncü tekil zamirle نَفْسَهُ/نَفْسِهَا şeklinde 42 defa gelmektedir. *Nefsin* birinci çoğulu, marife haliyle zamir olmadan الأَنْفُسُ şeklinde 6 defa zikredilmektedir. Zamirlerle birlikte ise, 3، أَنْفُسَنَا، 49، أَنْفُسَكُمْ، 91، أَنْفُسَهُمْ ve 4، أَنْفُسَهُمْ şeklinde 4 defa geçmektedir ve böylelikle tamamı 153'ü bulmaktadır. Bu haliyle *nefsin* çoğul formu, toplam 298'in yarısını geçmektedir. Burada üçüncü şahsın çoğuluyla birlikte kullanımın mevcut olmasına rağmen, ikinci şahsın çoğul zamiriyle (أَنْفُسَكُمْ) zikredilmediği dikkat çekmektedir. Elbette *nefsin* tekit anlamı geçerli olduğunda *enfus* şeklinde çoğulunun kullanılması da sayının yüksek olmasında etkindir. Buna karşılık *nefsin* diğer çoğulu olan *nufûsun* sadece 2 defa geçmesi, göze çarpan bir başka husustur. *Nufûsun*, Tekvîr sûresi (81) 7. ayette ﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ﴾ zamirle birlikte kullanımı mevcuttur. İlginç bir başka yön de *n-f-s* kökünün fiil formunun iki yerde geçmesidir: Birincisi Tekvîr sûresi (81) 18. ayette *teneffese* ﴿وَالصَّبْحَ إِذَا تَنَفَّسَ﴾ ve ikincisi Mutaffifîn sûresi (83) 26. ayette *tenâfese* ﴿حَتَّمَا﴾ (Fuâd Abdalbâkî, 1945, s. 710-714). Kur'ân-ı Kerim'de *n-f-s*

² Nitekim Türk Dil Kurumu TDK sözlüğünde *n-f-s* kökünden türetilmiş kelime ve deyimler bulunmaktadır. Türkçede *nefs* isim olarak '*nefs*' şeklinde, 'öz varlık, kişilik' ve 'insanın yeme-içme vb. gereksinimlerinin bütünü' ve sıfat olarak 'pek hoş, çok güzel' anlamlarında kullanılmaktadır. Deyim formunda '*nefsine* uymak, *nefsine* yedirememek ve *nefsini* köreltmek (veya körletmek)' ifadeleri mevcuttur. 'Nefis izzeti, nefis muhasebesi, nefis mücadelesi, nefis müdafaası, nefisine düşkün, cebrinefis, izzetinefis, kifafinefis' gibi birleşik isimler de bulunmaktadır. Bunları, daha eskiden kullanılanlarla genişletmek mümkündür: 'Nefsânî, nefsânîyet, kefil bin-nefis, nefsi nefesine, nefsi yenmek, nufûs' Bkz. Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmet Cevdet (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), "nfs", s. 1466. Aynı şekilde Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde '*nefes*' için şu anlamlar verilmektedir: 'Soluk; şifa amacıyla hastaya okunan dua (Bu anlam Türkçedir. Bkz. Sâmî, "nfs", s. 1466.); sigara, pipo içerken içe çekilen duman; canlılık, hayat belirtisi; Bektaşî ve Alevîlerin görüş ve düşüncelerini belirtmek için yazılmış şiir' Günümüzde *nefes* kelimesiyle birlikte kullanılan deyimler daha çoktur: 'Nefes aldırılmamak, nefes almak, nefes çekmek, nefes etmek, nefesi durmak, nefesi kesilmek (veya daralmak veya tutulmak), nefesine güvenen borazancıbaşı olur, nefesini tutup beklemek, nefes tüketmek' Birleşik kelimeleri de şöyle sıralamak mümkündür: 'nefes borusu, nefes darlığı, nefes kesici, nefes nefese, nefesi kuvvetli, bir nefes, son nefes, tıknafes (hayvanlara arız olan nefes darlığı), balıknafesi, diyafraf nefesi' 'Nefsâ', Türkçede de doğum yapmış kadın anlamındadır. Bk. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 16.09.2021.

kökünün zikredildiği bu 298 sayısının içinde *nefs*in toplam 295 defa olması, böyle bir çalışmanın ayrıca önemini arttırmaktadır.

İlk dönem sözlüklerin detaylı incelenmesiyle, bunların orta ve son dönem sözlüklerinin oluşumlarında ne kadar rol oynadığını görme imkânı doğacaktır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış alimlerce telif edilen sözlüklerdeki *nefs* kelimesinin gelişim sürecinin incelenmesinde de büyük yararlar vardır. Çünkü özellikle de anadili Arapça olmayanların sözlükbilimine katkıları birbirlerinden farklılık gösterebilmektedir. Bu farklılıklarla birlikte bahsedilen dönemlerde yazılan bazı sözlüklerde şerh geleneği takip edilmiştir. Mesela ez-Zebîdî'nin *Tâcu'l-'arûs*'u, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhît*'ine ait bir şerh niteliğindedir. *el-Kâmûsu'l-muhît*, Arapça dil hazinesini büyük ölçüde kayda geçiren bir eserdir. Bu bakımdan onun temel alınmasıyla telif edilen önemli başka sözlükler de bulunmaktadır. İşte ez-Zebîdî, bu eseri şerh etmenin yanında çeşitli tamamlayıcı bilgiler ve düzeltmelerle eserini yaklaşık 120.000 maddeyi içerecek ölçekte genişletmiştir. Bu haliyle *Tâcu'l-'arûs* Arap diliyle ilgili zamanımıza ulaştığı bilinen en büyük sözlüktür (Durmuş, 2013, C. 44, S. 169). Âsım Efendi de *el-Kâmûs*'u çevirirken daha çok ez-Zebîdî'nin *Tâcu'l-'arûs* adlı şerhinden de faydalanmış, âyet, hadis ve şiir örnekleri vermiş, ayrıca İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhkem* ve Radıyyüddin es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *el-Ubâbu'z-zâhîr* gibi kaynaklardan yeni kelimeler ve anlamlar eklemiştir. Âsım Efendi, tercümesinde Arapça kelimelere Türkçe karşılık bulmakta büyük gayret ve titizlik göstermiştir, dolayısıyla eser Türkçe'nin de zengin bir sözlüğü niteliğindedir. Özellikle bitki ve hayvan adları gibi bilinmesi güç kelimelerin tespitinde yöre ağızlarından da yararlanmış ve böylece el-Fîrûzâbâdî'nin bu eserini tercüme ederek Türkçeye aktarmıştır. (Marzouk, 2012, s.1,33,40-41)

2. İlk dönem klasik sözlüklerde n-f-s (ن-ف-س) kökü

Bilhassa Kur'an-ı Kerim'in daha iyi anlaşılması amacıyla garib kelimelerin tespiti için çöle seyahatlerin yapıldığı bilinmektedir. Bu amaçla telif edilen *Garîbu'l-Kur'an*, *Me'âni'l-Kur'an* gibi eserler dil malzemesi yönüyle de zengin kabul edilirler. *Kitâbu'l-'Ayn*, Arap dilinin bütün kelimelerini kapsamı hedeflenen ve mahreç esasına göre yazılan ilk sözlük kabul edilir. Bundan sonra mahreç esas alınan sözlüklerden Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-luga*'sını ve Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *el-Bârî*'sini zikretmek mümkündür. Ancak *el-Bârî*'de n-f-s (ن ف س) kökünün tespit edilemediğini belirtmekte yarar vardır. Kökü oluşturan harflerin ilkinde göre alfabetik olarak sözlüğünü ilk telif eden kişi Ebû 'Amr eş-Şeybânî'dir (ö. 213/828 [?]). Bununla birlikte kökün diğer harflerinin, maddelerin sıralanmasında etkisinin olmaması eseri olan *Kitâbu'l-Cîm*'in kullanımını oldukça zorlaştırmaktadır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *Kitâbu'l-Hemz*'i de ilk harfe göre sıralanmış sözlükler arasındadır. Bu iki eserin bugünkü manada alfabetik olarak telif edildikleri söylenebilir. (Subaşı, 2011, s.241) Maalesef n-f-s (ن ف س) kökü *Kitâbu'l-Hemz*'de de bulunamamıştır. Çünkü *Kitâbu'l-Hemz*'de kök harflerinde hemze bulunanlar yer almaktadır. Luiz (Luvîs) Şeyho'nun neşrettiği haliyle bu eser yaklaşık 46 sayfadır. Müthiş bir dil vukufiyetinin göstergesi olan bu eser, farklı yönlerde yapılacak çalışmalarla özellikle Türk araştırmacıların ilgisini beklemektedir. 2002 yılında Hannâ Haddâd, *el-Cuzûr* dergisinde araştırmacıların habersiz olduğunu belirttiği bu eseri detaylı bir şekilde incelemiştir. (Haddâd, 2002, s.346) Öte yandan maddeler, ilk harfinin alfabetik olmasına göre sıralanmış olmakla birlikte, kök harfleri kendi içinde alfabetik değildir. Mesela مَأَن kökünü önce, مَأَل'yi daha sonra açıklama yoluna gitmiştir. (Ebû Zeyd el-Ensârî, 1911, s.11) Bu eserde n-f-s kökü bulunmamakla birlikte doğal olarak bazı yerlerde '*nefs*' kelimesi zikredilmiştir. Mesela "bozmak" anlamındaki أَزْدَأُ fiilinin açıklamasında "أَزْدَأْتُ الرَّجُلَ بِنَفْسِي" ifadesi yer almaktadır. (Ebû Zeyd el-Ensârî, 1911, s.8)

Arapça sözlüklere bakıldığında genellikle bir kelimenin iki tür kullanımıyla karşılaşılır: İsim olarak kullanımı ve fiil olarak kullanımı. Tek başına bir anlamı olmayan harfler bir kenara bırakılırsa, fiilden isim, isimden fiil, fiilden fiil ve isimden isim türetme de kelimelerin bu yönünü ortaya koymaktadır. (Şimşek, 2012, s.223-254). Aynı durum, *n-f-s* kök harfleri için de söz konusudur. Aşağıda kronolojik sıra göz önünde bulundurularak *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-Cîm*'de *n-f-s* kök harflerinden türetilen sülâsî mücerret isim ve fiillerin kullanımları ve anlamları üzerinde durulmaktadır. Çeşitli kullanımlar ve buna bağlı olarak değişebilen anlamlar; âyet, hadis-i şerif, Arap şiiri ve deyimsele ifadelerden oluşan şevâhidle delillendirilecektir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki *n-f-s* kök harflerinden “nefs (نَفْسٌ), nefes (نَفَسٌ), nefîs (نَفِيسٌ), nâfis (نَافِيسٌ), menfûs (مَنْفُوسٌ), nufesâ/nefsâ (نُفَسَاءُ/نَفَسَاءُ), nifâs (نِفَاسٌ), nefâse (نِفَاسَةٌ), nifâsiyye (نِفَاسِيَّةٌ), nefsanî (نَفْسَانِيَّةٌ), nefsanîyye (نَفْسَانِيَّةٌ), nefsi (نَفْسِيَّةٌ), nefsiyye (نَفْسِيَّةٌ), nufûs/enfûs (نُفُوسٌ/أَنْفُوسٌ)” şeklinde sülâsî mücerret isimler; 1. bâbda nefese (نَفَسٌ), 4. bâbda nefise (نَفِيسٌ) ve 5. bâbda nefuse (نَفِيسٌ) şeklinde üç ayrı sülâsî mücerret fiil türetilmiştir. *n-f-s* kökünün her bir sözlükte geçen isim ve fiil cinsinden türevlerinin tablo yardımıyla düzenlenmesinde klasik sözlüklerdeki işleniş dikkate alınmıştır.

Aşağıda *n-f-s* kökünün sülâsî mücerret ve mezit fiil halleri Tablo 1 ve Tablo 2’de gösterilmiştir:

نَفَسٌ-نِفَاسٌ-نَفْسَاءُ (1. Bâb)	Göz değıdirmek, nazar etmek ³
نَفِيسٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ، نَفَاسَةٌ، نَفَاسِيَّةٌ بِالشَّيْءِ (4. Bâb) نَفَسٌ عَلَيْهِ بِخَيْرٍ (4. Bâb)	Cimrilik etmek Birinin sahip olduğı şeye haset etmek ⁴
نَفِيسَةٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ، نَفَاسَةٌ، نَفَاسِيَّةٌ (المرأة) (4. Bâb)	(Kadın) lohusa olmak ⁶
نَفِيسٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ الشَّيْءِ أَوْ بِالشَّيْءِ عَلَيْهِ (4. Bâb)	Bir şeye ehil/uygun, lâyük görmemek ⁷
نَفِيسٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ، نَفَاسَةٌ، نَفَاسِيَّةٌ (5. Bâb)	Çok değerli, nefis olmak ⁸

Tablo 1: *n-f-s* köküne ait sülâsî mücerret vezinler

أَنْفَسٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ الشَّيْءِ	Bir şey nefis ve şaşılacak olmak ⁹
أَنْفَسَةٌ فِي الْأَمْرِ	Birini bir şeye teşvik etmek ¹⁰
نَفِيسٌ-نِفَاسٌ-نَفَسَاءُ عَنْهُ	Refah kılmak ¹¹
نَفَسٌ عَنْهُ كُرْبَةً	Üzüntüsünü gidermek ¹²

³ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/526.

⁴ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/527.

⁵ el-Fîrûzâbâdî, (trc. Mütercim Âsım Efendi), “nfs”, 3/2743.

⁶ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*, “nfs”, 3/280.

⁷ İshak b. İbrâhîm el-Fârâbî'ye ait olan *Divânu'l-edeb* adlı sözlükte bu veznin, “Birinin sahip olduğı bir şeye haset etmek” anlamında olduğı bildirilmektedir. Bkz. İshak b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Divânu'l-edeb*, nşr. Ahmet Muhtar Ömer (Kahire: Mecmeu'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1975/1395), “nefâse”, 2/237.

⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, “nfs”, 7/271.

⁹ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/527.

¹⁰ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/527.

¹¹ İbn Fâris, *Mekâyisul-luga*, “nfs”, 5/460.

¹² İbn Fâris, *Mekâyisul-luga*, “nfs”, 5/460.

نَفَسَ الْقَوْسَ	Yayı çatlatmak ¹³
تَنَفَّسَ حِينَ تَنَفَّسَ تَنَفَّسًا	Nefes alıp vermek ¹⁴
تَنَفَّسَ الصَّبْحُ	Sabah yeri açılıp aydınlanmak ¹⁵
تَنَفَّسَتْ الْقَوْسُ	Yay çatlamak ¹⁶
تَنَفَّسَ فِي الْإِنَاءِ	Kabı ağzından ayırmayarak içmek ¹⁷ ; yahut üç defada, yani ağzından ayırarak içmek ¹⁸ (zıt)
تَنَفَّسَ الْمَوْجُ	Denizin dalgası suyu dışarıya serpmek ¹⁹
نَافَسَ يَنَافِسُ مَنَافَسَةً (نَافَسَهُ فِي الْأَمْرِ)	Bir işte biriyle yarışmak; çok rağbet göstermek ²⁰
تَنَافَسَ يَتَنَافَسُ تَتَنَافَسُوا الْقَوْمُ فِي كَذَا	Bir hususta yarışmak; rekabet etmek; ileri varmak ²¹

Tablo 2: n-f-s köküne ait rubâî ve humâsî vezinler

Yukarıdaki tablolar incelendiğinde n-f-s kökü, temel olarak 1., 4. ve 5. bâb olmak üzere üç vezin halinde karşımıza çıkıyor. Her üçünde de farklı anlam taşıdığı gözlenmektedir:

1. Bâbda göz değdirmek, nazar etmek anlamıyla mastarı *nefs* (نَفْسًا) olarak gelmektedir. *Nefs*in, hem nazar ve hem de mastar olarak nazar değdirmek anlamı bu vezinden gelmektedir.
4. Bâbda üç anlam söz konusudur. İlk anlam, cimrilik etmek ve birinin sahip olduğu şeye haset etmektir. İkinci şekli, نَفَسًا ve نَفَاسَةً şeklinde üç mastarla lohusa olmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda تَنَفَّسَتْ şeklinde de söylenmektedir. (İbrahim el-Fârâbî, 2003, 2/237) Buradaki *nefes* diye gösterilen mastar, *el-Okyânûsu'l-Basî'te* نَفَسًا şeklinde geçmektedir. *Nefs*in temel anlamlarından birisi olan “kan” buradan gelmektedir. Üçüncüsü ise, yine haset etme anlamını içerecek şekilde birine bir şeyi layık görmemek anlamıdır.
5. Bâbda نَفَسًا نَفَسًا، نَفَسًا، نَفَسًا şeklinde dört mastarla değerli olmak, anlamı mevcuttur. Göz değdirmek anlamındaki *nefs* mastarı, sanki kişinin başkasındaki bir şeyi kıskanmasıyla birlikte nazarı taşıdığını düşündürmektedir. Değerli olmak anlamındaki mastarlardan birinin *nefes* olması, aslında soluduğumuz *nefes*in de değerli oluşuna işaret etmektedir. *Nefes* olmazsa, hayat da olmaz.

Bu yazının amacı, ilk dönem klasik sözlüklerinde n-f-s kökünün ne şekilde var olduğunu ve buna bağlı olarak *nefs* ve *nefes* şeklinde en çok kullanılan iki türevinin anlam analizini yapmaktır. Çünkü bu iki türevin istilâhî anlamlarının oluşumunda hiç kuşkusuz sözlük anlamlarının rolü büyüktür. Bu rolü gereğince ortaya koyabilmek için başlangıç niteliğindeki kamusalardaki durumlarının detaylı

¹³ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/528.

¹⁴ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cim*, “grnk”, 3/21.

¹⁵ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/526.

¹⁶ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, “nfs”, 5/461.

¹⁷ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, “nfs”, 8/341.

¹⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, “nfs”, 5/460.

¹⁹ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cim*, “tyr”, 1/98.

²⁰ İshak el-Fârâbî, *Divânü'l-edeb*, “nâfese”, 2/386.

²¹ İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, “nfs”, 8/527.

incelenmesinde yarar vardır. Sözlüklerdeki birkaç anlamın sadece sıralanması, terimleşmeye giden süreci yeterince yansıtmayabilir. Hele de bu sözlüklerdeki Kur'ân, hadis ve şiir gibi şahidlerin gereği gibi anlaşılabilmesi, istilâha ulaşmadaki bağlantıların kurulmasını da zorlaştıracaktır. Burada o dili kullanan toplumun sahip olduğu çeşitli değerler ve nitelikler de aktarılmış olacaktır. İlk dönem sözlüklerinden farklı olarak sonraki sözlüklerde, dildeki gelişme ve değişmeye bağlı olarak sözcüklerine yeni anlamların kazandırıldığı da görülmüştür. Bu yazının en temel amaçlarından birisinin, çeşitli bilim dallarında önem arz eden ve farklı kullanımları olan *nefs* ve *nefesin* klasik sözlüklerden başlanarak günümüze kadar gelen kullanımlarının bulunduğu mini bir sözlük hazırlamak olduğu da söylenebilir. Burada yukarıda adı geçen üç temel yazılı kaynağın (Kur'ân, hadis ve şiir) ki, bunlara Arap atasözleri de ilave edilmelidir, iyi taranması şarttır.

3. *Kitâbu'l-'Ayn*'da *n-f-s* kökü

Arapça kapsamlı ilk sözlük olan *Kitâbu'l-'Ayn*, Basra'da yetmiş önemli bir dil alimi olan el-Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) aittir. Aynı zamanda aruzu yeni bir ilim dalı olarak tespit eden alim olarak da tanınır. Öğrencileri arasında Sibeveyhi'nin (ö. 180/796), meşhur eseri *el-Kitâb*'ını onun gramerle ilgili ders notlarını derleyerek telif ettiği söylenir. *Kitâbu'l-'Ayn*'ın ikinci tahkiki Abdulhamid Hindâvî tarafından 2003 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bu tahkiki baskı, "Halîl b. Ahmed" maddesi 1997'de yazıldığı için *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde zikredilmemektedir. (Topuzoğlu, 1997, C. 15, S. 310)

Klasik sözlüklerde *n-f-s* kökünün izahı genel olarak bu kökün isim formu olan *nefsin* anlatımıyla başlamaktadır. Aynı şey *Kitâbu'l-'Ayn* için de geçerlidir. el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*'da *n-f-s* kökünün açıklarken, isimlerden *nefs* ve çoğulu olan *nufûs* kelimesine ve diğer türevlerinden *nefes*, *nefis*, *enfes*, *nifâs*, *nufesâ*, *menfûse*, *nâfis*," sözcüklerine ve fiil formu olarak da 4. bâbda ve 5. bâbda gelen vezinlere yer vermiştir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi müellif, açıklamasına ilk olarak *nefs* (نَفْسٌ) kelimesiyle başlamıştır. Ona göre *nefsin* çeşitli anlamları vardır ve çoğulu *nufûs* (نُفُوسٌ)tur. (el-Halîl, 1988, C. 7, S. 270). Oysa ki *nefsin*, *enfus* (أَنْفُسٌ) ve *nufûs* (نُفُوسٌ) şeklinde iki çoğulu bulunmaktadır. Aynı şekilde klasik sözlüklerin çoğunda bu iki çoğulu bir arada görmek mümkün olmamaktadır. Çünkü bu kaynakların bazısında *enfus* ve diğer bazılarında ise *nufûs* zikredilmektedir (el-Halîl b. Ahmed, 1988, C. 7, S. 270; İbn Dureyd, 1987, C. 2, S. 848; el-Ezherî, 1964, C. 13, S. 7; Sâhib b. Abbâd, 1994, C. 8, s. 341). el-Halîl b. Ahmed'in, bu kelimenin sadece *nufûs* şeklinde çoğulunu zikretmesi ve yine diğer sözlüklerde de bu iki çoğulun bir arada verilmemesi tartışmaya açıktır. *Enfus* çok bilinen bir sözcük olarak mı kabul ediliyordu? Yoksa *nefsin* tekid anlamı söz konusu olduğunda sadece *enfus* kullanıldığı için mi bu çoğul devre dışı bırakılmıştı? *Enfus* şeklindeki çoğulun Kur'ân-ı Kerim'de yaygın olarak zikredilmiş olmasına rağmen, el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*'da sadece *nufûs* şeklindeki çoğuluna işaret etmiştir. Böylelikle sebep olarak bu sözcüğün bilinen bir şey olduğunu düşünmüş olması da mümkün, diğer çoğulun tekid için kullanılır olmasından kaynaklanması mümkün.

Kitâbü'l-'Ayn'da *nefsin* anlamları sırasıyla şöyledir:

1. Anlam: *Nefs*, bedene can veren 'ruh'tur.
2. Anlam: *Nefs*, insan demektir. Erkek ya da kadın, Hz. Âdem dâhil her bir insan, bir *nefistir*/candır. Sâhib b. 'Abbâd (ö. 385/995), *nefsin* anlamının bilinen bir şey olduğunu belirttiikten sonra el-Halîl b.

Ahmed gibi sadece *nufûs* şeklindeki çoğuluna işaret eder ve nefsin 'ruh' ile 'kan' anlamını peş peşe söyler (Sâhib b. Abbâd, 1994, C. 8, S. 341). el-Halîl b. Ahmed'den farklı olarak 'Yatağında öldü' anlamındaki *مَاتَ حَتْفَ نَفْسِهِ* deyimini zikreder.

3. Anlam: *Nefsin Kitâbü'l-'Ayn*'da geçen üçüncü anlamı, 'kendisi' şeklindedir. Müellife göre, her şeyin bizzat kendisi de *nefstir*.

4. Anlam: *Nefsin* dördüncü anlamı; iyi huy, sabırlı olma ve cömertliktir. "Nefsi olan bir adam" (رَجُلٌ لَهُ) ile 'ahlak, güç ve cömertlik sahibi olan kişi' kastedilir.

el-Halîl b. Ahmed, *nefsin* bu dört anlamını vurguladıktan sonra *n-f-s* kökünün *nefes*, *nefis*, *enfes*, *nifâs* ve *nâfis* şeklindeki türevlerinden bahseder:

a. *Nefes*: Bu kökün ikinci temel sözcüğü olan *nefes*, ona göre solumak, nefes almak demektir. Mesela "سُيْتُ، تَكْ بَرِ سُلُوكًا يَأْ أَوْ بِثَلَاثَةِ أَنْفَاسٍ" "Suyu, tek bir solukla ya da üç solukla içtim" cümlesinde nefes alma söz konusudur. Kendisine ara verilen/kendisinden kurtulunan (bırakılan), diğer bir ifadeyle soluklanılan her bir şey *nefestir*. el-Halîl b. Ahmed, *nefsin* çoğulu olan *enfâs* (أَنْفَاسٌ) sözcüğüne işaret etmemiştir. Sâhib b. Abbâd da, *nefesle* ilgili olarak da *أَنْتَ فِي نَفْسٍ مِنْ أَمْرِكَ* şeklindeki 'Sen geniş/ferah bir durumdasın (Canının istediği gibi davranıyorsun)' deyimini söyler (Sâhib b. Abbâd, 1994, C. 8, s. 341).

b. *Nefis*: el-Halîl b. Ahmed, *nefesi* açıkladıktan sonra sırasıyla *nefisten* bahseder ve *nefis* sözcüğünün, *شَيْءٌ نَفِيسٌ* "gözde/arzulanan bir şey" terkinde 'değerli/gözde/arzulanan' anlamına geldiğini söyler.

c. *Enfes*: Bu kelime, *هَذَا الْمَكَانُ أَنْفَسُ مِنْ ذَلِكَ* terkinde 'bu yer, ötekenden daha uzak yani, geniş/boldur' şeklinde bir anlam taşımaktadır.

d. *Nifâs*: *Nifâs*, kadının doğum yapması, *nüfesâ* ise doğum yapmış lohusa kadın demektir, bu anlam, *menfûse* şeklinde de ifade edilir. "Lohusa olmak" *فُعِلَ* veznindeki meçhul çatılı fiille *نُفِسَتْ* şeklinde de anlatılır. el-Halîl b. Ahmed, burada anlatımını detaylandırarak lohusalık süresinin kırk gün olduğu açıklamasını da yapar.

e. *Nâfis*: Son isim formu olan *nâfis*, fal oklarının beşincisi, demektir.

Fiil olarak *n-f-s* kökü 4. bâbda *نَفَسْتُ بِهِ عَلَيَّ نَفْسًا²² وَنَفَسْتُ* ifadesiyle, "Onu benden kışkandın"; 5. bâbda ise, *نَفَسْتُ الشَّيْءَ* ifadesiyle bir şeyin değerli/gözde hale gelmesi anlamlarına gelmektedir.

Bu anlamlar, tablo halinde aşağıda gösterilmiştir:

<i>n-f-s</i> Kökü Türevleri (<i>Kitâbu'l-'Ayn</i>)	Anlamları
<i>Nufûs</i> (نُفُوسٌ)	<i>Nefs</i> 'in çoğulu
<i>Nefs</i> (نَفْسٌ)	Birçok anlamı vardır: 1. Bedenin kendisiyle canlı olduğu ruh 2. İnsan (Kadın/Erkek) 3. Bir şeyin kendisi

²² نَفَسْتُ/Nefes mastarı إذا ضَرَبَ الرَّابِعَ مِنَ الْبَابِ الرَّابِعِ إِذَا ضَرَبَ نَفْسًا şeklinde, yani fâ harfinin cezimli haliyle 'nefs' şeklinde sadece Mütercim Âsım'da mevcuttur.

	4.İyi huy, kararlılık, cömertlik
<i>Nefes</i> (نَفَسٌ)	1.Solumak, içten havanın çıkması 2.Ara verilen (süre), dinlenen (müddet), kendisinden kurtulunan ya da bırakılan şey
<i>Nefîs</i> (نَفِيسٌ)	Gözde/arzulanan (شَيْءٌ نَفِيسٌ) (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
<i>Enfes</i> (أَنْفَسٌ)	Daha ferah, daha geniş (هَذَا الْمَكَانُ أَنْفَسُ مِنْ ذَلِكَ) (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
<i>Nifâs</i> (نِفَاسٌ)	Kadının doğum yapması (masdar) (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
<i>Nufiset</i> (نُفِيسَتْ)	Doğum yaptı. (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
<i>Nufesâ</i> (نُفَسَاءٌ)	Lohusa وقال: قد نِفِست المرأة من النُفَسَاءِ (<i>Kitâbu'l-Cîm</i>)
<i>Menfüse</i> (مَنْفُوسَةٌ)	Doğum yapmış kadın (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
<i>Nâfîs</i> (نَافِيسٌ)	Fal oklarının beşincisidir. (<i>Kitâbu'l-Cîm</i> 'de yok)
4. Bâb) نَفَسْتُ بِهِ عَلَيَّ نَفْسًا وَنَفَاسَةً	Onu benden kışkırdın, esirgedin, vermedin, cimrilik ettin. وقال: قد نِفِست المرأة من النُفَسَاءِ. (<i>Kitâbu'l-Cîm</i>)
5. Bâb) نَفْسُ الشَّيْءِ نَفَاسَةٌ	Değerli hale gelmek

Tablo 3: *Kitâbu'l-'Ayn*

4. *Kitâbu'l-Cîm*'de *n-f-s* kökü

Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]), Kûfe dil mektebinin önde gelen alimlerinden birisidir. (Zirikli, 1986, C. 1, S. 296; Kehhâle, 1993, 1: 345; Sezgin, 1988, C. 8, S. 210-214; Kılıç, 1994, C. 10, S. 98-99) Nahiv ilmini Ebû Amr b. el-'Alâ'dan, şiir bilgisini de Mufaddal ed-Dabbî'den tahsil etmiştir. Kûfe'ye gidip gelen bedevilerin içerisinde yaşamak suretiyle onlardan şiir ve dille ilgili malzeme toplamıştır. Bu dil malzemesi ve kendisine güvenilen birisi olarak rivayet ettiği şiirlerle büyük râvi manasında "râviye" ünvanını almıştır. Hayatının ilk dönemlerinde yazdığı eseri *Kitabu eş'âri'l-kabâil* maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır. Seksen kadar kabilenin şiirlerini içine alan bu eserden, eski Arap şiirinin tedvininde istifade edilmiştir. Bu şiirler, Câhiliye devri ile hicri ikinci asrı içine almaktaydı. (Kılıç, 1994, s. 10/98-99) Ebû Amr'ın, günümüze ulaşabilmiş tek eseri olan *Kitâbu'l-Cîm* adlı sözlüğünü (Sezgin, 1988, C. 8, S. 31.), *Kitabu eş'âri'l-kabâil*'deki şiirlerle ilgili garîb kelimeleri açıklamak üzere yazmış olduğu düşünülebilir. Çünkü görüldüğü kadarıyla bu sözlükte, daha nadir kullanılan ve az bilinen kelimelerin açıklamasına yoğunlaşma söz konusudur. Bu sözlüğün bir diğer özelliği de epeyce şiir şevahidini bünyesinde barındırıyor olmasıdır. Aynı durum Ebû Ali el-Kâlî için de geçerlidir. Çünkü o da, *el-Bârî*'de özellikle hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklama gayreti içinde olmuştur.

Kitâbu'l-Cîm'de Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*'de kelimeleri 'elif'ten başlayıp 'yâ'ya kadar kökün aslı harflerinin ilkine göre 28 bâb halinde sıralamıştır. Dolayısıyla bu sözlük, kelimelerin birinci aslı harfine göre alfabetik olarak telif edilmiş ilk sözlük kabul edilir. Sözlük, muhtelif kabilelere ait şair, şiir, kelime ve tabirlerle ilgili önemli malumat barındırdığı için de ayrıca önemlidir.²³

Ebû Amr eş-Şeybânî, bir kökü açıklarken onun hakkında bilgi verdiğini doğrudan işaret eden ifadeler kullanmamıştır. Daha çok kendisinden alıntı yaptığı kişinin ismini söyleyerek, bazen de isim

²³ Kılıç, "Ebû Amr eş-Şeybânî", 10/98.

zikretmeksizin sadece "قَالَ" (dedi) diyerek kökü izah yoluna gitmiştir. Mesela sözlüğüne ilk olarak 'elif' (الالف) bâbında الأَوْقُ (el-evk) kelimesi hakkında açıklama yaparak şöyle demektedir:

"قال أبو عمرو الشَّيْبَانِيُّ: الأَوْقُ: الثَّقَلُ"²⁴

(Ebû Amr eş-Şeybânî dedi ki: الأَوْقُ/el-evk 'ağırılık'tır.)

Görüldüğü gibi ilk izahı kendisinden nakille gerçekleştirmektedir. Kendisinden çoğunlukla "eş-Şeybânî" diye bahsetmiştir. Yine bu sözlükte Sülemî, Tağlebî, Absî, Tâî vb. nisbelerle birçok alim ve şairin bulunduğu geniş bir topluluktan şiir ve bunun dışında çeşitli şekillerde alıntılar aktarır ve onların kelimeler hakkındaki açıklamalarını zikreder. Bazen ilgili harfin bâbında bir kelimeyi izah etmeyip başka bir bâbda herhangi bir sözcüğün altında o kelimenin anlamına işaret etmiştir. Mesela غَرَى kelimesini²⁵ zikrederken delil getirdiği şiirde nefes kelimesi geçmektedir ve bunun teneffus/solumak olduğunu söylemiştir.²⁶ Yine kelimenin bâbında verilmemesine bir başka örnek, 'tâ' (التاء) bâbında sîn harfiyle başlayan السَّعَاةُ (arpa, buğday vb. deki sert lif, çöp) hakkındaki açıklamadır:

"والسَّعَاةُ: المُرْقَةُ؛ وقال: السَّعَاةُ: بَيْنَةُ الحَبَّةِ"²⁷

Belki de izah ettiği kelime olan السَّعَاةُ'nun anlamı بَيْنَةُ (saman çöpü) olduğu için bu kelimeyi 'tâ' (التاء) bâbında getirmiş olabilir. Bazen de açıkladığı anlamla ilgili ek bilgi verme ihtiyacı duymuştur. Mesela 'tâ' (التاء) bâbında "يقال: فَرَسٌ مُثَرَّرٌ إِذَا كَانَ صَنِيعًا سَمِينًا" cümlesinde geçen 'فَرَسٌ مُثَرَّرٌ' (eti/kasları koştuktan sertleşmiş at)²⁸ diye bir ifadeyi 'şişman besili olduğunda' diye açıkladıktan sonra "وقال: قصب القوائم: الساق، والفخذ، وقال: قصب القوائم: الساق، والفخذ،" "والوظيف، والعصد، والدَّرَاع" (Bacak kemikleri: İncik, uyluk, bilekle incik mafsalı arasındaki kemik, pazu²⁹, dirsekle el arasındaki kemik) şeklinde bir bilgi getirmiştir.³⁰ Bu açıklamanın مُثَرَّرٌ ile ilgisi yok gibidir ama yine de getirilmiştir. Aynı şekilde n-f-s kökünden olan مَنْفَسٌ kelimesinin anlamı da 'nûn' (النون) bâbında değil, 'tâ' (التاء) bâbında bulunmaktadır. Bu bâbla ilgili olarak كُتِّحَ kelimesinin 'küspe' manasına geldiği açıklandıktan sonra 'tâ' (التاء) bâbıyla ilgili olmayan bir grup sözcük açıklanır. Menfes sözcüğü de su ve suyun biriktirilmesi gibi konulara ait başka kelimeler verilirken zikredilmiştir.³¹ Ebû Amr, bazen de açıklamak istediği kelimenin ilk harfini esas almıştır. O nedenle bu yazıda, dipnotlar madde köküyle harf bâbının bir arada zikredilmesi şeklindedir. Sözcükle ilgili açıklamanın bazen kendi bâbında verilmemiş olması, elbette sözlüğün kullanımını oldukça zorlaştırmaktadır. Hatta bu zamana kadar böyle değerli malumat içermesine rağmen yeterince müracaat edilmemesine sebebin bu durum olduğu da düşünülebilir. Eserin, İbrahim el-Ebyârî tarafından yapılan 1974 tarihli tahkikinde madde fihrisi bulunmaktadır. Ancak Ebû Amr'ın sözcüğü kendi ilk harfinde açıklamadığı durumlar az olmadığı için kelimenin geçtiği diğer yerlerin de araştırılmasında fayda vardır. Günümüz dijital imkanlarıyla şu anda aranan kelime hakkında istenen bilginin rahatlıkla bulunabilmesiyle artık bu esere hak ettiği ilginin yönlendirileceği umulmaktadır.

²⁴ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-'Cim*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-şu'ûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1394/1974), "elif/evk", 1/53.

²⁵ Ebû Amr, bu kelimenin "küçük çekirge yavrusu" olduğunu belirtmiştir. *Okyânûsu'l-basî'te* "buzağı, yeni doğmuş çocuk ve zayıf insan ve hayvan" anlamlarına işaret edilerek tıpkı Ebû Amr'ın dediği gibi غَرَا şeklinde de söylendiği belirtilmiştir. Ancak Ebû Amr, غَرَا'nın çoğulunun غَرَى olduğunu belirtirken, *Okyânûs'ta* اغْرَاءٌ şeklinde çoğulunun olduğuna işaret edilmiştir. Bkz. eş-Şeybânî, "gayn/grv", 3,22; el-Firûzâbâdî, (trc. Mütercim Asım Efendi), "grv", 6/5904.

²⁶ eş-Şeybânî, "gayn/grv", 3,21.

²⁷ eş-Şeybânî, "tâ/tbn", 1/100.

²⁸ İbn Manzûr, "trz", 5/427.

²⁹ Tam olarak ne kastedildiği anlaşılamamıştır.

³⁰ eş-Şeybânî, "tâ/trz", 1, 99.

³¹ eş-Şeybânî, "tâ/nfs", 1/101.

Ebû Amr'ın, *Kitâbu'l-'Cim*'de *n-f-s* köküne fazla yer vermediği açıktır. Belki Ebû Amr da, İbn Dureyd'in *nefesi* anlatırken 'ma'rûf' demesi gibi,³² bu kökün ve türevlerinin bilindiğini düşünmüş olabilir. Yine de onun diğer köklerle ilgili açıklama yaparken *nefs*, *nefes* ve diğer bazı türevlerinin geçtiği birçok beyti zikretmiş olması, *n-f-s* köküyle geniş bir şiir şevahidine ulaşma imkanını sağlamaktadır.

Kitâbu'l-'Cim'de, 'nûn' (النون) bâbında *n-f-s* köküyle ilgili olarak sadece *nefise* (fiil formu), *nefes* ve *nufesâ* (isim formları) zikredilmiştir:

-*Nefiset* (نَفَسَتْ):³³ "lohusa kadın doğum yaptı" şeklinde tercüme edilebileceği gibi sanki bu fiil *nufesâ* (النفساء) dan alınmıştır, şeklinde mastarının النُّفَسَاء olduğu izlenimi de uyanmaktadır. Ancak diğer sözlüklerde böyle bir bilgiye rastlanamamıştır.

-*Nefes* (نَفَسَ):³⁴ "Suyunuzda genişlik, yer var, yani suyun üzerinde onunla meşgul olan kimse yok. Bu da demektir ki, sudan rahatça istifade etme imkanı vardır."

Kitâbu'l-'Cim'de, 'nûn' (النون) bâbı dışında diğer bâblarda *n-f-s* köküyle ilgili zikredilen kelimelerin başında *nefs* gelmektedir. Zamirlerle birlikte tekil ve çoğul formlarıyla ve yine nekira ve marife şekilde sözlüğün birçok maddesinde şiir beyitleri ve çeşitli ifadelerde yaklaşık 115 defa zikredilmektedir. Bunlar fiil olarak *yuneffesu* (يُنْفَسُ) ve *teneffese* (تَنْفَسُ); isim olarak da *nefs/ nefes/ enfus/ munfis* (مُنْفَسٌ)/ *muteneffis* (مُتَنَفِّسٌ)/ *muteneffes* (مُتَنَفِّسٌ)/ *nufesâ/ menfes* (مُنْفَسٌ)/ *nefiset* şeklindeki kullanımlar eserin farklı bâblarında yer almaktadır. İlginç olan şeylerden birisi, el-Halîl b. Ahmed'in aksine Ebû Amr'ın *nefsin nufûs* şeklindeki çoğulunu üç defa şiir içinde zikrederken, *enfusa* sekiz defa işaret etmesidir. *Nefesin* çoğulu olan *enfâs* da iki yerde şiir içinde geçmektedir.

Nefsin kullanımına, müellifin kâf (القاف) bâbında "وقال: الفطاري من الحيات: الخبيث النفس." ifadesinde bir yılan türünün adını verirken "kötü huylu/habis nefis" şeklinde zikretmesi örnek verilebilir (eş-Şeybânî, 1974, "ktr/kâf", C. 3, s. 71). Burada الفطاري'den kastedilen, habis ruhlu bir yılan çeşididir.

Bu habis *nefs*, dâd (الضاد) bâbında الأضر (kötü huylu) kelimesinin açıklamasında da zikredilmektedir³⁵:

"الأضر الصَّهْمِيْمُ: الذي لا يَزْغُو تَكَرُّمًا وَخُبْتُ نَفْسٍ"

Sâd (الصاد) bâbında da صاهل (asil/cins) kelimesini açıklarken izzet-i *nefsten* bahsedilmiştir (eş-Şeybânî, 1974, "sâd/shl", C. 2, s. 175):

"هذا جَمَلٌ به صاهلٌ: عِرَّةٌ نَفْسٍ طائفة من الصَّهْمِيْمَةِ"

Ebû Amr, *nefsin* ölümle ilgili kullanımlarından birini *Kitâbu'l-'Cim*'de şöyle vermektedir (eş-Şeybânî, 1974, "cîm/cnş", C. 1, s. 115):

"وقال العُدْرِيُّ: جَنَسَتْ نَفْسُهُ لِلْمَوْتِ، تَجْنِشُ"

³² İbn Dureyd, "nfs", 2/848.

³³ eş-Şeybânî, "nûn/nfs", 3/280.

³⁴ eş-Şeybânî, "nûn/nfs", 3/281.

³⁵ eş-Şeybânî, "dâd/dzz", 2,197.

Buradaki ifade Fîrûzâbâdî'ye göre “جاشت نفسُهُ”³⁶ yani “Nefsi ölümden dolayı ızdırap duydu (Endişe ve kaygısı çok oldu, hüznü ya da korkusu arttı)” anlamına gelmektedir. Burada جاش fiilinin bir diğere anlamı “Midesi bulandı” şeklindedir. İbn Sîde'ye göre ise, “جَشَّتْ نَفْسِي: ارْتَفَعَتْ مِنَ الْخَوْفِ”³⁷ “Nefsim kaygılandı, yani korkudan aklım çıktı” anlamında olması muhtemeldir.

Nefesi ‘hava veya rüzgardan çıkan ses’ anlamında yukarıdaki şekilde bir örnek cümleyle عَرَفَ'yi açıklarken zikretmiştir (eş-Şeybânî, 1974, “azf”/‘ayn 2,240):

وقال: عَرَفَ عِنْدَ مَوْتِهِ عَرِيفًا شَدِيدًا، يَعْرِفُ، وَهُوَ النَّفْسُ.

Şeybânî, ‘azefe’nin ölüm anında kuvvetli ses çıkarmak anlamına geldiğini söyledikten sonra bunun nefes olduğunu belirtir. Aynı şekilde عَرَى kelimesinin izahında aşağıdaki beyti örnek getirmiştir. Bu beyitte geçen نَفْسِ izah ederken ‘nefes almak’ anlamında olduğunu belirtmiştir (eş-Şeybânî, 1974, “ğry”/ğayn 3,21):

قال صالح:

فرمت بمثل عَرَى الدجاجة لم يذُق ... علساً سوى نفس جذاء نساها

يعني الناقة ألفت ولدها مثل عَرَى الدجاجة وهو ذرْفُها. وعلسٌ: شيءٌ. ونفسٌ: تنفُّسٌ،

فبات يحظو كالمعصَّب لورجا ... عُصَبَ السَّبَاع بصوته لدها يحظو: يتحرك :

Görüldüğü gibi Şeybânî, açıklamak istediği kelimeyi sadece beyitte geçtiği halini belirtmekle yetinmiştir. ‘Sâlih’ diye bahsettiği kişinin bir başka beytini de içinde عَرَبَانِ kelimesi bulunduğu için zikretmiştir. Belli ki, şiirdeki anlamın yeterince açık olduğunu düşündüğü için ilave bir şey söyleme ihtiyacı duymamıştır. Şiir şevahidi yönünden zengin olan Kitâbu'l-'Cim'de nefes kelimesinin geçtiği başka beyitler de mevcuttur.

Kitâbu'l-'Cim'de müellifin, ‘Nefsin açıklaması şöyledir’ gibi bir ibaresine rastlanmamıştır. Aslında genel olarak sözlükteki üslubu da bu şekildedir. Bazen sözcüğün anlamını doğrudan söylediği gibi bazen de hiçbir açıklama getirmeksizin ya o kelimenin geçtiği cümleyi yahut beyit/leri zikretmekle yetinmiştir. Nefsin, sözlüğün birçok yerinde yaklaşık 115 defa şiir ve bunun dışındaki ifadelerin içinde geçtiğine yukarıda işaret edilmişti. Bunlardan bazıları tabloda gösterilmiştir. Bu şiirlerin, başka çalışmalarda teferruatlı ele alınması, bu makalenin önemle üzerinde durduğu bir husustur. Şiirlerin, özellikle zikredildikleri hedef köklerin içinde incelenmesi, belki nefis ile ilgili müphem anlamların ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Nefis kelimesinin geçtiği şevahidin tek tek diğere klasik sözlüklerle mukayeseli incelenmesi yararlı olacaktır.

Kitâbu'l-'Ayn'da mevcut olan nefis, nefiste bihi aleyye şey'en, nefuse-yenfusu-nefâseten, enfes, nifâs, menfûse ve nâfis kelimeleri eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-'Cim'inde bulunmamaktadır. Ancak nefis, “ruh, can” anlamında kullanıldığı gibi “Bir miktar deri tabaklama maddesi” anlamında üç yerde geçmektedir. Bunlar الجُدُّ (“mne/mîm”, 3/235), المَنِيْبَةُ (“mne/mîm”, 3/233) ve القَنُوْءُ (kne/fâ”, 3/60-61) kelimelerinin açıklamasıyla ilgili yerlerdir. Görülüyor ki Şeybânî, nefsin bu anlamını detaylı açıklama ihtiyacı duymuştur:

³⁶ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-muhît*, c. md., s. 588 thk. Mektebetu Tahkiki't-Turâs fi Muesseseti'r-Risâle, 8. bs., Müessesetü'r-Risâle: Beyrut 2005

³⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-'azam*, nşr. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), “cnş”, 7/245.

- "وقال: الجُدُّ في منيئته: في أول نَفْسٍ، فإذا كان في نَفْسَيْنِ قلت: قد دَبَعْتَاهُ مَنِيئَتَيْنِ، والنفس مُؤَنَّنَةٌ ويدبغ بسيت أنفس." "mne/mîm", 3/235

- "وقال: المَنِيئَةُ: الجلد بين النُّهواة والنُّضج أي لم يَنْدَبِغِ حسناً. وقال دبغناه بثلاثة أنفس." "mne/mîm", 3/233

- "والقُتُوءُ: أن المرأة إذا عالجت الإهاب فأبيستته قيل: قد أَقْنَأْتَهُ، وأكثر ما تدبغ المرأة الأديم، أربع مرات وثلاث، وأقْلَهُ مرتان وكل مرة يُجعل فيه الدِّبَاغُ، تقول: قد سَقَيْتُهُ نَفْسًا، والنَّفْسُ تلك الدبغة من القَرَطِ والعَرْتَنُ ومن العرب من لا يكون بأَرْضِهِ قَرَطٌ فَيَدْبِغُ بِنَجَبِ الطَّلْحِ والأَرْضِي والألاء والقَرْنُوَّةُ، فإذا سَقَيْتَهُ تلك النَّفْسُ فدَبَعْتَهُ فذهبت مَرَاتُهُ وألْقَيْتَهُ فهو بِلُغَةٍ طَيِّبِي الوَقْلُ وِلُغَةٍ بَنِي أسد الفُلُفُل." "kne/fâ", 3/60-61

Bu üç örnekte *nefs* kelimesi deri tabaklama için kullanılan maddeden bir ölçek anlamına gelmektedir. Bu açıklamalar *المَنِيئَةُ* ve *القُتُوءُ* maddelerinde bulunmaktadır. Hatta *القُتُوءُ* kelimesi de kâf harfinde değil, fâ'da bulunmaktadır. Bu durum, yani kendi harfinde açıklanmaması yer yer karşılaşılan bir husustur. Sözlüğün kullanımını zorlaştıran yönlerden birisi de işte budur.

Sonuç olarak; Ebû Amr eş-Şeybânî'nin, *nefs*in 'dibâğ maddesi ölçegi' anlamıyla ilgili olarak çok daha ayrıntılı bilgi verdiğini söylemek mümkündür. Verilen bilgileri incelediğimizde onun, el-Halîl b. Ahmed ve İbn Dureyd'in zikrettiği anlamlara ek olarak *nefs* kelimesinin özellikle "genişlemek, rahatlamak, yayılmak, açılmak, rahatlık, bollaşmak" anlamları ve *nefs* ve ruh ayrımı üzerinde yoğunlaştığını, âyet ve hadislerden örnekler getirdiğini görüyoruz. Hierî dördüncü asırdan sonra daha ayrıntılı kök bilgisi verme eğilimi oluşmuştur. Mesela el-Ezherî, *nefs* kelimesinden türetilen sülâsî mücerret isimlerin hem anlamlarını ve hem de farklı kullanımlarını, şahitlerle birlikte ayrıntılı olarak vermektedir. (el-Ezheri, 1964, C. 13, s. 7-12)

Bir diğer sonuç da, Ebû Amr eş-Şeybânî'nin *Kitâbu'l-'Cim* adlı sözlüğünde *nefs* sözcüğü için "bir miktar dibâğ/deri tabaklama maddesi" anlamını zikretmesidir. Bu durum, onu *Kitâbu'l-'Ayn*'dan ayıran en önemli yönüdür. Ayrıca Ebû Amr eş-Şeybânî getirdiği örneklerle *nefs*in "ruh, can, izzet" gibi anlamlara da işaret etmiştir. Öte yandan el-Halîl b. Ahmed'in açıkladığı *nâfis*, *nifâs*, *enfes* ve "kaskandı" anlamında *nefise* fiili, *Kitâbu'l-'Cim*'de bulunmamaktadır. "Doğum yapmak" anlamında mastar olan *nifâs*ın yerine onun fiil hali *nefise* ve lohusa anlamına gelen *nufesâ* bulunmaktadır. Her iki sözlükte de *nefese* yer verilmiştir. Onun mastar türevi olan *teneffusla* ilgili örnekler *Kitâbu'l-'Cim*'de zikredilmiştir. "Değerli" anlamında *Kitâbu'l-'Ayn*'da zikredilen *nefis* yerine *Kitâbu'l-'Cim*'de *هَذَا عَلَقٌ مُنْفِسٌ* örneğiyle *munfis* kelimesi geçmektedir. Yine farklı olarak *neffese* şeklindeki mezid vezinle ilgili Lebîd'in bir beyti *Kitâbu'l-'Cim*'de şöyle zikredilmiştir ("zml"/zây 2,72):

والرِّمَالُ: بَغْيٌ فِي مَشْيِ الحِمَارِ كَأَنَّهُ يَطْلَعُ. وقال لبيد:

يُنْفَسُهُنَّ تَقْرِيْبًا وَشَدَا ... وَيُجْمَعُهَا خِنَافًا فِي زَمَالٍ

Ancak Şeybânî'nin Lebid'den aktardığı bu beyit, Lebid'in *Divan*'ında şöyle geçmektedir:

"يُجَدُّ سَحِيلُهُ وَيُنْبِيرُ فِيهِ ... وَيُنْبِعُهَا خِنَافًا فِي زَمَالٍ"

Burada *زَمَالٍ* 'bir yanına eğilerek', *خِنَافًا* 'adım adım takip ediyor', *يُنْبِيرُ* 'sesini kesiyor', *سَحِيلُهُ* 'eşek sesi', *يُجَدُّ* de 'bir yanda koşmak' anlamlarına gelmektedir. (Lebid, ty., s.107) Şeybânî, *زَمَالٍ* kelimesinin 'Eşeğin yürüyüşünde sanki topallyormuş gibi aksama' olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü üzere makalenin konusu olan *n-f-s* köküne ait *يُنْفَسُهُنَّ* kelimesi *Divan*'da geçmemektedir.

Kitâbu'l-Ayn'da شيءٌ نَفِيسٌ 'Gözde/arzulanan bir eşya' örneğiyle nefis kelimesinin anlamını vermektedir ki, bu kelime Türkçede de aynı anlamda kullanılmaktadır. Aşağıdaki tabloda n-f-s köküne ait nûn bâbında ya da diğer bâblarda olan ve yukarıda değinilmeyen enfus, nufûs, nefis, nefes, nefiset, teneffese, muteneffis, menfes, munfis ve nufesâ' şeklindeki türevlerin geçtiği yerler aktarılmıştır.

النَّفْس	<p>سوقال: عمل ذاك في بَدْيِهِ وَتَنَاهَا؛ وقال إذا خاف من بدءِ شؤى عاد بالتي تكون زِفَافِ النَّفْسِ جِينَ يَغُودُ.</p> <p>“bde”/bâ 1,86 (deyiş?) (Bu ifade bir şiirmiş, ayınısını ذفاف kelimesini açıklarken tekrar veriyor. “zff”/zâl 1,280)</p> <p>سوقال: إنها لَعَنَتْفَيْرُ الخُلُقِ، وهي المَرْءَةُ المُنْكَرَةُ المَرْءَةَ النَّفْسِ.</p> <p>“ankfr”/ayn 2,259 (ifade) (Ankafir, akrep demekmiş, 2,243)</p> <p>سوقال: قد أَعْفَى اللهُ فلاناً، من العافية.</p> <p>وقال: نَأْخُذُ الوِزْلَ فَنُدْبِجُهُ ثُمَّ نَرْمِي بِرَأْسِهِ وَنُسْرَحُهُ مِثْلَ القَدِيدَةِ الواجِدَةِ ثُمَّ نَضَعُهُ فِي السَّمْسِ حَتَّى يَبْيَسَ، فإذا بَيَسَ دَقُّ ثُمَّ طَحْنٌ وَنُخْلٌ، ثُمَّ نَأْخُذُ مِنْهُ عَلَى رِيقِ النَّفْسِ ثَلَاثَ فَمَحٍ نَسْرَبُهَا بِبَيْبِذٍ، نَسْرَبُ يَوْمًا وَنَدْعُ يَوْمًا، ثَلَاثَةَ أَيامٍ، فَتَصْبِرُ تَسْعَ فَمَحٍ، فَهُوَ لِلنَّشَاطِ جَيِّدٌ.</p> <p>“afy”/ayn 2,271. (Şeybânî burada vücudun enerjik olmasını sağlayacak ilginç bir tarif veriyor. Büyük ihtimalle a'fâ (أَعْفَى) kelimesini zikrettikten sonra böyle bir bilgiyi vermeyi yararlı buluyor. Muhakkik ise asıl nüshada bir ibarenin düşmüş olabileceğini düşünüyor.)</p> <p>سوقال: أَنْ المَرْءَةَ إذا عالجت الإهابَ فأبَيْسَتْهُ قِيلَ: قد أَفْنَأْتَهُ، وأكثر ما تدبغ المرأة الأديم، أَرْبَعُ مَرَّاتٍ وَثَلَاثَ، وَأَقْلَهُ مَرَّتَانِ وَكُلُّ مَرَّةٍ يُجْعَلُ فِيهِ الدِّبَاغُ، تقول: قد سَقَيْتَهُ نَفْسًا، والنَّفْسُ تلك الدَّبْغَةُ مِنَ القَرْطِ والعَرْتِشِ ومن العَرَبِ مَنْ لَا يَكُونُ بِأَرْضِهِ قَرْطَ فَيَدْبِغُ بِنَجْبِ الطَّلْحِ والأَرْضِي والألاءِ والقَرْوَةِ، فإذا سَقَيْتَهُ تلك النَّفْسَ فدَبْغَتْه فذهبت مَرَارَتُهُ وألْقَيْتَهُ فَهُوَ بَلْغَةٌ طَبِيءِ الوَقْلِ وَبَلْغَةٌ بَنِي أسدِ الفُلْفُلِ.</p> <p>وحالَى الأديم الذي يَحْلُوهُ يَقْتَبِرُها عن الجُلْدِ، وهي القَشْرُ وهي التَّمُّ بَلْغَةٌ طَبِيءِ. يقال: ما أَحْسَنَ ما حَمَرَ الأديم يحمر وهو قَشْرٌ .</p> <p>“kne”/ayn 3,60-61 (الْفَنُوءُ kelimesi olması gereken bâbta değildir. ‘Kırmızılaşmak’ anlamına gelen kelime, derinin tabaklanması hakkında geçtiği için nefis kelimesinin tabaklama miktarı anlamı burada bariz bir şekilde görülmektedir.)</p>
نَفْس	<p>سوقال: النَّجُودُ مِنَ الإِبِلِ: الشَّدِيدَةُ النَّفْسِ.</p> <p>“ncd”/nûn 3,287 (necûd, önden gidip develeri yönlendiren için kullanılıyormuş. “ncd”/nûn 3,258,285)</p> <p>سوقال: عَزَفَتْ عَزْفًا مَوْتِيَةً عَزِيفًا شَدِيدًا، يَغْرِفُ، وَهُوَ النَّفْسِ.</p> <p>“azf”/ayn 2,240 (‘Azefe’nin ölüm anında kuvvetli ses çıkarmak anlamına geldiğini söyledikten sonra bunun nefes olduğunu belirtir.)</p> <p>-الفَصِيحُ: الرَّائِدُ. والأَعْنُ الأَبْكَمُ: الدُّبَابُ.</p> <p>وَأَنْشَد:</p> <p>وَدُو نَفْسٍ لَمْ تَحْنُ أُمَّ رَجِيمَةً ... عَلَيْهِ وَلَمْ يَكْلَفْ بِأَمْ يَعُودُهَا</p> <p>يعني الصبح .</p> <p>“ğnn”/ğayn 3,17 (Burada eş-Şeybânî, eğann kelimesini açıklarken bu beyti zikrediyor. Ama şiiri o kadar önemsiyor ki, arkadan üç ayrı beyit daha getirerek o şevahidin günümüze ulaşmasına vesile oluyor.)</p> <p>-العَرَانِقُ: الكَثِيرَةُ المَاءِ.</p> <p>قال صالح:</p> <p>فَرَمْتِ بِمِثْلِ غَرَى الدَّجَاجَةِ لَمْ يَدُقْ ... عَلَسًا سَوَى نَفْسِ جِذَاءِ نَسَاهَا</p> <p>يعني النَّاقَةُ أَلْقَتْ وَلَدَهَا مِثْلَ غَرَى الدَّجَاجَةِ وَهُوَ دَرَفُهَا. وَعَلَسَ: شَيْءٌ. وَنَفْسٌ: تَنْفُسٌ، فَبَاتَ يَحْطُو كالمَعْصَبِ لورجًا ... عُصَبَ السَّبَّاحِ بِصَوْتِهِ لَدَعَاها يَحْطُو: يتحرك :</p> <p>“ğrnk”/ğayn 3,21(Şeybânî, açıklamayı istediği kelimeyi sadece bir beyitteki halini belirtmekle yetinmiştir. ‘Sâlih’ diye bahsettiği kişinin bir başka beytini, içindeki ‘غَرَبَانُ’ kelimesi bulunduğu için zikretmiştir. Belli ki, şiirdeki anlamın</p>

	<p>yeterince açık olduğunu düşündüğü için ilave bir şey söyleme ihtiyacı duymamıştır.</p> <p>وقال: جاءت نامية لا تبتغي الماء أي ليس بها عطش. انتمت في مرعاها أي أبعدت. ويقال للراعي: لا تنتم بابلك أي لا تباعد بها. وقال: إن في مائكم لنفساً أي ليس عليه من يشغله.</p> <p>“nmy”/nûn 3,281 (Burada ‘nâmiye’nin susuz olmayan, suya ihtiyaç duymayan deve olduğunu açıkladıktan sonra bu kökten gelen ‘intemâ fiilinin uzaklaşmak manasında olduğunu söyler ve çobana deveni uzak tutma manasında ‘لا تنتم بابلك’ denildiğinden bahseder. Sonra da ‘إن في مائكم لنفساً’ ifadesinin ‘suyu kullanan kimse yok’ anlamında kullanıldığını dile getirir. Görüldüğü gibi nefes, ‘genişlik, ferahlık’ anlamına gelmektedir.)</p>
نفست المرأة	<p>وقال: قد نفست المرأة من النقصاء</p> <p>“nfs”/nûn 3,280 (“nfs” kökünde yapılan nadir kelimelerden ilki ‘doğum yapmak’ manasında olan نفس fiilidir. Burada النقصاء sözcüğüyle lohusa mı yoksa mastar olarak doğum yapmayı mı kastettiği net anlaşılamamaktadır.)</p>
المنتفس	<p>سوانشد: تحادل فيها ثم أرسل قدرها ... فحرّقل منها جعرة المنتفس</p> <p>“hdl”/hâ 1,198 (Mesela bu şekilde söyleyeni belli olmayan bir beyitle bilinmeyen bir kelimeye işaret edilmektedir. Burada “hazkale” kelimesine de işaret ediliyor olma ihtimali vardır.)</p>
المنفس	<p>وقال: المنفس: حيث يُفتح من الجزية، إذا امتلأت، ليخرج منها .</p> <p>“?”/tâ 1,101 (Tâ babında zikredilmiştir, bâbla ilgisi yoktur. Bunun gibi birkaç kelime daha böyle bâbi dışında zikredilmiştir.)</p>
منفس	<p>وقال عمرو بن شاس: قراع عذو أو دفاع عزيمة ... إذا اختصرت يُدعى لها كلُّ منفس</p> <p>“hsr”/hâ 1,188 (Bu şiir Amr b. Şe’s’e aittir. Ancak İkinci mısradaki Şeybânî’ye göre ... إذا اختصرت يُعطى ...olan kısım ... şeklindedir. (s. 28)</p>
نفساء	<p>وقال: قد نفست المرأة من النقصاء</p>

Tablo 4: *Kitâbu'l-Cîm*’de *n-f-s* kökünden örnekler

5. *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-Cîm*’de *n-f-s* kökünün değerlendirilmesi:

Bu iki klasik sözlükte *nefs* ve *nefes* kelimelerinin bilinirliği düşüncesiyle çok fazla açıklama yapılmamıştır. Hatta el-Halîl b. Ahmed, *nefsin enfus* çoğulunu da zikretmemiştir. Öte yandan eş-Şeybânî için de durum çok farklı değildir. Hatta aynı dönemlerde yazdığı belirtilen *Kitâbu'l-Hemz*’de *nefs* kelimesi hiç geçmemektedir. Tabii ki bu, *Kitâbu'l-Hemz*’in yapısıyla ilgili bir durumdur. Çünkü bu eser, kök harflerinde hemze bulunan fiilleri açıklamaktadır. Yine Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) de garîbu’l-hadisle ilgili olan eseri *el-Bâri*’de *n-f-s* köküne yer vermemiştir. Bu bilinirlik konusu, yakın dönemde yaşamış bir başka alim olan İbn Dureyd’in (ö. 321/933) *Cemheretu'l-luga*’sında “İnsan ve onun dışındakilerin ‘nefes’i bilinmektedir.” şeklindeki açıklamada kendisini göstermektedir.

Her iki kamustaki bu malumattan, *nefs* kelimesinin çoğulunun *nufûs*, *nefes* kelimesinin çoğulunun ise *enfâs* olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca 5. bâbda (*nefuse*) geldiğinde “değerli/gözde olma” anlamı, 4. bâbda “*nefise bi*” şeklinde harf-i cerli kullanımında “bir şeyi kıskanmak/o şeyi başkasıyla paylaşmamak” anlamı ortaya çıkmaktadır. 4. bâbda gelen *nefise* fiilinin نفس ya da نفاسة şeklinde iki farklı masdarı

bulunmaktadır. Bu, *nefes* kelimesinin hem salt isim (soluk), hem de masdar olarak kullanıldığını göstermektedir. *Nefes* sözcüğünün 'rahatlama' anlamına gelmesi ise genişliği/bolluk manasını da beraberinde getirmektedir. نَفَّاسَةٌ masdarı, hem 4. babda, hem de 5. bâbda gelen fiilin masdarı olarak kullanılabilir. *Kitâbü'l-'Ayn*'da geçen bu anlamlar, Tablo 3'de ayrı ayrı sıralanmıştır:

n-f-s kökünde ilk belirtilen kelime *nefstir*. Bu iki sözlük arasındaki büyük farklılık, daha bu ilk kelimenin izahı açısından ortaya çıkmaktadır. Çünkü el-Halîl b. Ahmed bu kelimenin birçok anlamı olduğunu söyleyerek söze başlar ve *nefsin* "ruh, insan, bir şeyin kendisi, iyi huy, güç ve cömertlik" gibi farklı anlamlarını zikreder. Ebû Amr eş-Şeybânî'de ise, "*Nefs*, şu anlama gelmektedir" diye bir cümle bulunmadığı gibi nûn maddesinde *nefs* sözcüğüne bile yer vermemiştir. Bu sözlükte aynı şey *nefes* için de geçerlidir. Her ikisinin de garîb/nâdir kelimelerden olmaması, sebep olarak gösterilebilir. Yukarıda da izah edildiği gibi Ebû Amr, ya bu kelimenin anlamının bilinir olduğunu düşünmüştür. Yahut ona göre *Kitabu eş'ârî'l-kabâil*'de geçen şairlerle ilgili açıklanacak kelimeler arasında *nefs* yoktu. Çünkü bu kelime biliniyordu ve bir kapalılık yoktu. Öte yandan bu iki sözlük arasındaki bir diğer önemli farklılık, el-Halîl b. Ahmed'in *nefsin* 'tabaklama maddesinin ölçüğü' anlamına işaret etmemesidir. Şeybânî ise tam tersine *nefsin* bu anlamıyla ilgili olarak النَفْسُ ve المنيئة maddelerinde oldukça detaylı açıklamalar yapmıştır.

İkinci kelime olan *nefesin* ele alınmış şekilleri iki sözlükte bir parça farklıdır. el-Halîl b. Ahmed 'solumak ve ara verme/dinlenme' anlamlarını *Kitâbu'l-'Ayn*'da kaydederken, Ebû Amr, *nefesin* 'genişlik, ferahlık' anlamını örnek bir ifade üzerinden *Kitâbu'l-'Cim*'de dile getirmektedir.

Öte yandan Kûfe dil mektebine mensup olan İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mekâyisü'l-luga* adlı eseri de etimolojik sözlük niteliği taşımaktadır. Eserinde *n-f-s* kökünün, her nasıl olursa olsun bir şekilde, 'rüzgâr ya da onun dışında bir şeyin dışarı çıkması' anlamına delalet eden bir kök olduğunu ve türevlerinin de bu anlamla irtibatlı olduğunu belirtmiştir. (İbn Fâris, 1979, C. 5, S. 460) Nitekim *teneffüs* (تَنَفَّسَ) 'içerden havanın çıkması' demektir. Yine نَفَسَ اللهُ كُرْبَتَهُ ifadesinin, havanın/nefesin çıkmasında (nefeslenme) rahatlama ve ferahlama olmasıyla irtibatlı olduğunu söyler. Yani 'Allah onun kederini giderdi' demektir.

Nefes (نَفَسَ), kendisiyle zorluktan çıkılabilen her şeye denir. Hadiste şöyle geçmektedir: « لَا تَسْتَبُوا الرِّيحَ فَإِنَّهَا « مِنْ نَفْسِ الرَّحْمَنِ (Tirmizî, Fiten 65. Ayrıca bk. İbni Mâce, Edeb 29) 'Rüzgâra sövmeyiniz. Çünkü o, Rahman'ın nefesindedir.' İbn Fâris'e göre burada rüzgârın, zorluklardan sonra alınan bir nefes rahatlık olduğu kastedilmektedir. Yine Ensâr hakkında şöyle bir hadis aktarır: « أَجِدُ نَفْسَ رَبِّكُمْ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ » (Ahmed 2/541) 'Yemen tarafından Rabbinizin nefesini duyuyorum.' Burada Mekke'de eziyete maruz kalan müminlerin Ensâr vesilesiyle feraha çıkarıldığı kastedilmektedir.

Nefes, 'nazar' için de söylenir. Aynı şekilde « أَصَابَتْ فَلَانًا نَفْسًا » 'Filana nazar isabet etti/değdi' demektir. Burada görüldüğü gibi nazar anlamına geldiğinde *nefs* ve *nefes* bir olmaktadır.

Nefsin sözlük anlamlarını tespit ederken dikkati çeken bir başka husus, yazılışlarının aynı olması bakımından bazen '*nefes*' ile '*nefs*'in karıştırılmasıdır. Mesela İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*'da *n-f-s* kökünü nefes ile açıklamaya başlar. Belki bunun da etkisiyle olsa gerek, *nefs* yerine *nefes* için 'nazar, göz' manası verilmiştir.³⁸ Yine bu durum 'lohusa olmak' anlamındaki نَفَسَ-نَفَسَ'nün masterlarından ilki için de geçerlidir. Mütercim Âsım Efendi, sözlüklerdeki yaygın bilginin aksine bu veznin masterlarını نَفَسًا (نَفَسًا) (حَبَسًا) (حَبَسًا) (حَبَسًا) şeklinde tek tek örnek vererek açıklamıştır. Oysaki çoğunluk kaynakta bu master نَفَسًا şeklindedir ve '*nefs*' ile '*nefes*'in birbiriyle karışmasından da kaynaklanmaktadır. Elbette bu ve benzeri durumlar muhakkik ya da baskı hatası da olabilir. Ancak Ebu Hilal el-Askerî, *el-Furûku'l-*

³⁸ İbn Faris, *Mekâyisü'l-luga*, 5,460.

lugaviyye adlı eserinde ‘Ruh, kan, nefis ve zât’ kavramları arasındaki farklılıklara değinirken nefsin “su” anlamına işaret etmiş ve çoğulunun ‘enfâs’ (أَنْفَاسٌ) olduğunu söylemiştir. *Nefs* kelimesinin ‘su’ anlamı, modern dönem sözlüklerinden *er-Râid*’de de zikredilmektedir.³⁹ el-‘Askerî açıklamasına Cerîr b. Atiyye’nin (ö. 110/728 [?])⁴⁰ şu beytini şahid getirir:⁴¹

تُعَلَّلُ سَوْهِي سَاعِيَةً بِنَيْهَا بِأَنْفَاسٍ مِنَ الشَّيْبِ الْقَرَّاحِ

“(Ümmü Hazre) aç ve bitkin bir halde saf (süt katılmamış) soğuk sudan⁴² yudumlarla (süt var diyerek) oğullarını oyalıyor.”

Burada Ebu Hilal el-Askerî, ‘enfâs’ı ‘nefs’ kelimesinin değil de, ‘nefes’in çoğulu olarak ‘sular’ diye düşünmüştür. Bu durum, yazma metinde hareke olmaması yahut yanlış harekelenmesinden de kaynaklanmış olabilir. Çünkü üzerinde çalıştığımız kamusların bazılarında muhakkik tarafından ‘harekeli/harekesiz’ diye yanlış okuma olduğu ve kendisi tarafından düzeltilmiş notları düşülmüştür. Bir de Cerîr’in yukarıdaki beyiti sözlüklerde hep ‘nefes’ kelimesinin ‘yudum’ anlamı için şahid olarak getirilmiştir.⁴³ Bundan dolayı ‘enfâs’ın, ‘nefes’ kelimesinin çoğulu olarak ‘yudumlar’ manasında olması daha makul görünmektedir.

Yukarıda, *nefs*, *nefes* gibi *n-f-s* kökünden türetilen isimler ve 1., 4. ve 5. bâblarda gelen fiilleriyle ilgili Arapça temel sözlüklerde geçen anlam ve kullanımlar ortaya konulmuştur. Aşağıda, *n-f-s* kökünden türetilen isim ve fiillerin ifade ettiği anlamları temel referans olarak kullanımları ortaya konulmaya çalışılmıştır. İnceleme konusu yapılan sözlüklere bakıldığında *n-f-s* kökünden türetilen isimler için yaklaşık beş anlamın zikredildiği görülmektedir. Şimdi bu anlamlar, aşağıda tek tek kullanımları ile birlikte inceleme konusu yapılacak ve bu şekilde *nefs* ve *nefes* gibi sözcüklerin anlam çerçevesi yanında kullanım alanları da ortaya çıkacaktır.

5.1. Ruh, Can

Nefsin ‘ruh’ anlamı, birçok sözlükte ilk açıklama cümlesi olarak karşımıza çıkmaktadır (İshak el-Fârâbî, 2003, C. 1, s. 114; Sâhib b. Abbâd, 1994, C. 8, s. 341; el-Fîrûzâbâdî, 2005, s. 577; el-Fîrûzâbâdî, 2013, C. 3, s. 2741). Bu anlamıyla nefis, müennes bir kullanıma sahiptir. “حَرَجَتْ نَفْسُهُ” ifadesiyle, ‘ruhu çıktı, öldü’ manası kastedilir. İbn Sîde, *nefs* ile ruh arasında fark olduğunu ama eserinin amacının bu farkı açıklamak olmadığını belirtir (İbn Sîde, 2000, C. 8, s. 525). Öte yandan İbn Manzûr ise, *nefse* birinci sırada ‘ruh’ anlamını verdikten sonra ikinci anlamı, ‘ayırt etmenin kendisiyle olduğu şey’ diye ifade etmiştir. Bu iki anlam için delil olarak; ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾ “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir” ayetini zikretmiştir. İlk nefsin, hayatın son bulmasıyla ve ikinci *nefsin* ise aklın yok olmasıyla zâil olduğundan bahsedilmiştir. Yine Araplar, ayırt etmenin kendisiyle yapıldığı *nefsi* ikiye ayırıyorlar: Bir şeyi emreden *nefs* ve bir şeyi yasaklayan *nefs*. Böylelikle iki ayrı *nefs* varmış gibi düşündüler.⁴⁴

Arap dilinin bütün kelimelerini içine aldığı bilinen ilk sözlükte *nefsin* anlamı “Bedenin kendisiyle (kendisi sayesinde) yaşadığı ruh’ diye geçmekte ve kadın-erkek her insanın, hatta Hz. Âdem’in aynı

³⁹ Cübürân Mes’ûd, *er-Râid-Mu’cemun Lugaviyyun ‘Asriyyun*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, I-II (II, 1520), Beyrut 1986.

⁴⁰ Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri. Daha fazla bilgi için bkz. Zülfişkar Tüccar, “Cerîr b. Atiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/412-413.

⁴¹ *Divânu Cerîr bişerhi Muhammed b. Habîb*, Thk. Numan Muhammed Emin Tâhâ, Daru’l-Meârif, 3. Bs., Kahire ty., 1/88.

⁴² Ebu’l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ, *el-Celîsü’s-sâlihu’l-kâfi ve’l-enisü’nâsihu’s-şâfi*, Âlemu’l-Kutub: Beyrut 1413/1993, 1,579.

⁴³ İbn Manzur, *Lisânü’l-‘Arab*, (فرح) 5,3574.

⁴⁴ İbn Manzur, *Lisan*, 6, 4500.

şekilde bir nefse sahip olduğuna işaret edilmektedir.⁴⁵ İbn Dureyd bu daireyi genişleterek insan, hayvan ve her şeyin *nefsi* olduğunu söyler.⁴⁶ Ezherî⁴⁷ ise, İbn Abbas'tan rivayetle her insanda iki *nefs* bulunduğunu aktarır.⁴⁸ Bu iki nefsin, ayırt etmeyi sağlayan 'akıl nefsi' ve hayatı (canlılığı) sağlayan 'ruh nefsi' olduğunu söyledikten sonra Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî'nin *nefs* ve ruhu bir kabul eden dilcilerden birisi olduğuna işaret eder. el-Ezherî, bir başka aktarımda ise, *nefs* ve ruhun birbirinden farklı olduğunu şöyle izah eder: "Allah uyuyan birisinin ruhunu değil, *nefsini* tutar. Ruh sadece ölüm anında tutulur (kabz olunur)."⁴⁹ Bu durum ez-Zümer 39/42'de de şöyle ifade edilmiştir:

﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فِيمِمْسِكَ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأَخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

"Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için dersler vardır."

Taberî'nin bu ayetle ilgili naklettiğine göre sağ ruhlar ve ölecek olan ruhlar bir araya getirilir. Hakkında ölüm hükmü olanlar teslim alınır, diğerleri de belli bir zamana kadar salıverilir.⁵⁰

Nefs kelimesinin ruh anlamına geldiği bir başka örnek, daha çok orta dönem sözlüklerinde zikredilen (Sâgânî, 1987: 472; İbn Manzûr, ty: 4500) şu beyittir:

نَجَا سَالِمٌ وَالنَّفْسُ مِنْهُ بِشِدْقِهِ وَلَمْ يَنْجُ إِلَّا جَفَنَ سَيْفٍ وَمِنْزَرًا⁵¹

"Sâlim, ruhu avurduna kadar çıkararak kurtuldu,

Bir kılıç kını ve bir peştamaldan başka bir şey kurtulmadı (Yani Sâlim kurtulamadı)."

Tavîl veznindeki bu beytin *Sihâh*'ta Ebû Hirâş el-Hüzeli'ye ait olduğu bilgisi, daha sonraki kaynaklarda 'Huzeyfe b. Enes el-Huzeli' olarak düzeltilmiştir. (Sâgânî, 1987: 472; İbn Manzûr, ty: 4500)

5.2. Kan

Kan anlamı, *nefs* kelimesinin ikinci temel anlamı olarak birçok kaynakta zikredilmektedir.⁵² *Nefse* 'kan' denilmesinin sebebi, kanın ruhu taşıması ve hayatın esası (hâmil-i rûh ve kıvâm-ı hayât) olmasıdır.⁵³ İbn Fâris, bu anlamın *nefs* için isabetli oluşunu, insan bedeninin kan kaybetmesi neticesinde hayatını da kaybedeceğine bağlamaktadır.⁵⁴ Bu sebep, İbn Manzûr tarafından da zikredilmektedir. Yani beden kan kaybetmesi, onun ölmesi anlamına gelmektedir. *Nefsin* kan anlamında kullanılmasına bir hadis-i

⁴⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4,249.

⁴⁶ İbn Dureyd, *Cemheretü'l-luga*, 2,848.

⁴⁷ Nevin Karabela, Halil b. Ahmed'in Arap Sili ve Gramerindeki Yeri, s. 123, Isparta 2011.

⁴⁸ Nefisle ilgili daha fazla bilgi için bk. İbn Bâcce, *Kitabu'n-Nefs*, Terc. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol-Bayram Tamtürk, Ed. İclal Arslan, s. 16, Ankara: Elis, 2020.

⁴⁹ el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 13,7.

⁵⁰ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 20,215.

⁵¹ Bu şiir, *Sihâh*'ta Ebû Hirâş'a atfediliyor. Ancak İbn Manzûr'un da, İbn Berrî'den naklederek belirttiği gibi Huzeyfe b. Enes el-Hüzeli'ye aittir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisan*, 6,4500. Sükkeri, *Divan el-Hüzeliyyin*, s. 558; *Divanu Hüzeliyyin*, 3,22.

⁵² Kamus, 577;

⁵³ el-Firûzâbâdi, (trc. Mütercim Âsım Efendi), "nfs", 3/2741.

⁵⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, 5,460.

şerif şahid olarak gösterilebilir. Tâbiinden olduğu kabul edilen Nehâ'i'nin (ö. 96/714)⁵⁵ rivayet ettiği bu hadis şöyledir⁵⁶:

"مَا لَيْسَ لَهُ نَفْسٌ (مَا لَا نَفْسَ لَهُ) سَائِلَةٌ (فَائَةٌ) لَا يُنَجِّسُ الْمَاءَ (إِذَا مَاتَ فِيهِ)"

"Akan kana sahip olmayan şey suya düştüğünde onu kirletmez."

Yine kan akmasından dolayı hayızlı olan kişi, '*nufesâ*' (نُفَسَاءُ) diye adlandırılır.⁵⁷ '*Nefs*' (نَفْسٌ), *nefâse* (نَفَاسَةٌ) *nifâs*' (نِفَاسٌ), bir kadının çocuk doğurması demektir⁵⁸ ve doğum yaptığı da 'lohusa' (*nufesâ*) diye adlandırılır. Mesela "Ben bunu filan kişi doğmadan önce bunu miras aldım." (وَرِثْتُ هَذَا قَبْلَ أَنْ يُنْفَسَ فَلَانٌ) denildiğinde '*yunfese*' (يُنْفَسُ) ile 'yûlede' (يُولَدُ) kastedilir (İbn Sîde, 2000, C. 8, s. 528). Bundan dolayı yeni doğmuş çocuğa '*menfûs*' (مَنْفُوسٌ) da denilir (İbn Fâris, 1979, C. 5, s. 460). *Nifâs* (نِفَاسٌ), mastar olduğu gibi *nufesânın* çoğuludur da. (el-Fîrûzâbâdî, 2013, C. 3, s. 2742).

*Nefs*in kan anlamıyla ilgili olarak Yahudi asıllı Câhiliye devri Arap şairi Semev'el'in (ö. 560 [?])⁵⁹, savaştta cesaret ve şerefi anlattığı aşağıdaki beyti örnek gösterilebilir. Şiirin öncesinde ölüme ne kadar cesur atıldıklarından ve sıradan insanlar gibi yataklarında can vermediklerinden bahsetmiştir.⁶⁰

تَسْبِيلُ عَلَى حَدِّ الطُّبَاتِ نُفُوسُنَا *** وَآيَسَتْ عَلَى غَيْرِ الطُّبَاتِ تَسْبِيلُ

"Bizim kanlarımız kılıçların ağızlarına/yanlarına dökülür/akar.

(Ayaktakımından olanlarda olduğu gibi taş veya sopalara değil) kılıçların ağızlarından başka yere dökülmez."

5.3. Şahıs, Kendisi

Nefs, bir şeyin özü, aynı, yani kendisi anlamına gelir. Mesela 'جَاءَنِي بِنَفْسِيهٖ' 'Bana kendisi geldi' demektir. Yani 'جَاءَنِي بِنَفْسِيهٖ وَشَخْصِهٖ' ifadesiyle aynıdır.⁶² Kur'ân-ı Kerim'de et-Tahrim 66/6. ayette geçen *nefs* kelimesi bu manada gelmiştir:

﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾

"Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun." ifadesinde bu anlamdadır. Ayrıca Malik b. Fehm el-Ezdî'ye⁶³ nisbet edilen şu şiirde de 'kendisi' anlamına gelmektedir.

قَتَلْتُ مَحْرَقًا وَحَمَيْتُ نَفْسِي وَرَاعَمْتُ الْأَعَادِي مَنْ أَسَانِي

"Yakıp yıkarak öldürdüm ve kendimi korudum.

⁵⁵ Hadis rivayetinde sika ve fıkıh alanında otorite olduğu konusunda icmâ bulunan nâdir şahsiyetlerden birisi olan Nehai için bkz: Şükrü Özen, "Nehai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/535.

⁵⁶ İbn Manzur, *Lisan*, 6, 4500.

⁵⁷ Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, 8, 342.

⁵⁸ el-Fîrûzâbâdî, (trc. Mütercim Âsım Efendi), "nfs", 3/2743.

⁵⁹ Bkz. Zülfikar Tüccar, "Semev'el el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/487-488.

⁶⁰ *Divanu's-Semev'el*, (*Divanu 'Urve b. el-Verd ve's-Semev'el* içinde), nşr. İsâ Sâbâ, Dâru Sâdır, ty., s. 91.

⁶¹ Firuzabadi, *Kamus*, 578.

⁶² el-Fîrûzâbâdî, (trc. Mütercim Âsım Efendi), "nfs", 3/2741.

⁶³ Mâlik b. Fehm el-Ezdî ed-Devsî, milattan sonra I. yüzyılda Fars etkisinin hüküm sürdüğü Uman'a Yemen'den gelen Ezd kabilesi lideri ve Uman'ın ilk Arap hükümdarıdır. Komşu olarak bir arada yaşadığı kardeşi ve çocuklarının sebep olduğu bir olaydan dolayı Uman'a göç etmek zorunda kalır. Malik b. Fehm, oğullarının küçük oğlu Süleym b. Malik'i kiskanmaları sonucunda bir yanlışlık sonucu yine oğlu Süleym tarafından okla vurulur. Ölmeden önce söylediği kasidede bu beyit geçmektedir (Seleme b. Müslim el-Avtebî es-Suhârî, 2006, C. 2, S. 732-737).

Bana kötülük eden düşmanlardan (uzaklara) göçtüm.”

el-Okÿânûsu'l-Basî'te *nefs* kelimesinin tekidli kullanımı da bu anlamın dahilinde düşünülmüştür. Ancak ayrı anlamlar olduğu düşüncesiyle bu yazıda *nefsin* tekid anlamı farklı başlık altında ele alınmıştır.

5.4. Deri tabaklama maddesinden bir miktar

Bir deriyi tabaklamak için kullanılan palamut ve mazı türünden maddeye *nefs* denilir. Deri tabaklamasında amaç, derinin organik bir nesneden inorganik bir nesneye dönüştürülmesidir. Debbağlar deriyi tabakhanede belli işlemlerden geçirdikten sonra işlenmiş bir ürün haline getirirler. Sanki bu madde ile işlem yapılarak, deri bozulmaktan kurtulup hayat bulmaktadır.⁶⁴ Klasik sözlüklerde özellikle *nefsin* bu anlamını izah etmek için şöyle bir ifade zikredilir: *أَعْطَيْتَنِي نَفْسًا أَمْعَسَ بِهَا مَنِيَّتِي* (Bana bir avuç dibâğ maddesi ver ki, onunla derimi ovalayıp ezeyim.)

5.5. Tekid

Arapçada tekid, bildiği üzere “نَفْسٌ، عَيْنٌ، كَلَامٌ” gibi kelimelerle cümledeki bir ögeyi vurgulamaktır.⁶⁵ Tekid lafızlarından birisi olan *nefs* de, *n-f-s* kökünün türevlerindedir. Kur'ân-ı Kerim'de *n-f-s* kökünün türevleriyle birlikte 298 yerde geçtiğine yukarıda işaret edilmişti. (Giriş, s. 3) Bunların içinde *nefsin* çoğulu olan *enfûs* en fazla zikredilen formudur. Çünkü tek başına ve bir zamirle birlikte 153 yerde geçen *enfûs*, zamir olmadan tek başına sadece 6 ayette bulunmaktadır. Yani 147 yerin çoğunluğunda tekid ifadelerinin bulunduğu düşünülmektedir. Diğer çoğulu olan *nufûs* ise, sadece iki ayette geçmektedir.

7. Sonuç

Bu çalışmada *n-f-s* kökünden ilk sırada gelen ve geniş bir anlam çeşitliliğine sahip olan *nefs* sözcüğünün ve daha sonra da *nefes* sözcüğünün, ilk dönem klasik sözlüklerinden *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-Cîm*'de geçen formları üzerinde durulmuştur. *Kitâbu'l-'Ayn*'da temel olarak *nefs* sözcüğünün karşısında “bedenin canlılığını sağlayan ruh; kadın ve erkeklerden meydana gelen insanoğlu, bir şeyin kendisi ve iyi huy/kararlılık/cömertlik” anlamları mevcuttur. Aslında burada geçen anlamların bir kısmı, *n-f-s* kökünden gelen “kıskanmak, lohusa olmak ve değerli olmak” gibi fiillerin anlamlarında mevcuttur ve *nefs* kelimesine de yansıdığı görülebilmektedir. *Kitâbu'l-Cîm*'de ise nûn maddesi içerisinde *nefiset* fiili (müennes), *nufesâ* ve *nefes* olarak isim şekilleri bulunmaktadır. Dolayısıyla kökün ilk harfinin maddesinde çok az bir bilginin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu durum, sözlüğün diğer bazı maddelerinde *n-f-s* türevlerinin bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü Ebû Amr madde dışında yeri geldikçe açıklamalar yapmaya özen göstermiştir. Mesela *nefesin* “solunmak, nefes almak” anlamında olduğunu *عَرَى* kelimesiyle ilgili bir şiiri delil getirirken açıklark dile getirmiştir.

Kitâbu'l-'Ayn'daki kadar geniş açıklama olmadığı gibi hatta her iki sözlükte geçen anlamlar üzerinden mukayese amacıyla zikredilen *Cemheretu'l-luga*, *el-Muhî't fi'l-luga* ve *Mekâyisi'l-luga* gibi diğer ilk dönem sözlüklerinde mevcut olan açıklamaların sadece bir kısmı *Kitâbu'l-Cîm*'de bulunmaktadır. Bu durum Ebû Amr'ın eserini telif etme yönteminden de kaynaklanmaktadır. Çünkü çoğunlukla “Kelimenin anlamı şudur” gibi bir açıklama yapmayı doğrudan kelimenin geçtiği ifadeyi zikretmekle yetinmiştir. Ayrıca bazı sözcükleri de ilk harfini oluşturan bâbda ele almamıştır. *n-f-s* kökünde “Doğum yapmak;

⁶⁴ el-Fîrûzâbâdî, (trc. Mütercim Âsm Efendi), “nfs”, 3/2741.

⁶⁵ Bu çalışmada amaç, semantik analiz yapmak olduğu için Arap nahvinin konularından birisi olan “Tekid”in teknik izahına girilmeyecektir.

lohusa ve genişlik” anlamlarını belirleyen Ebû Amr, *nefsin* “deri tabaklama maddesinden bir miktar (tabaklamaya özel madde için ölçü birimi)” anlamını birkaç vesileyle detaylı bir şekilde tekrar açıklama ihtiyacı duymuştur. İşin ilginç yanı bu manaya *Kitâbu'l-'Ayn*'da hiç işaret edilmemiştir. Yine *Kitâbu'l-'Ayn*'da bulunmayan *menfes* sözcüğü için Ebû Amr, “Dolduğunda suyun çıkması için su kırbasında açılan delik” anlamını vermiştir. Ebû Amr, ayrıca el-Halîl b. Ahmed'den farklı olarak *n-f-s* kökünden gelen *nefsin* “genişlik, ferahlık” anlamı üzerinde durmuştur. Dolayısıyla *nefs* ve *nefes* arasındaki ilintinin sadece kök harfleriyle sınırlı kalmayıp anlamla da alakalı olduğu tespit edilmiştir. Hatta Ezherî'ye göre *nefs* diye adlandırılması, *nefesle* irtibatından kaynaklanmaktadır.

Elbette ki *Kitâbu'l-'Ayn* ve *Kitâbu'l-'Cim*'le ilgili birbirine tıpatıp uyan bir anlatım beklentisi makul olamaz. Benzer ya da yakın anlamların bulunduğu söylenebilir. Ancak bu iki sözlükteki anlamların analizi açısından yakın dönemlere ait *Cemheretu'l-luga*, *el-Muhît fi'l-luga* ve *Mekâyisu'l-luga* gibi zikredilen kamusalarda *nefs* için anlam genişlemesi olduğu gözlenmiştir. Bu kamusalardan ayrı ayrı çalışmalarda mercek altına alınması, *nefs-nefes* sözcüklerinin terim haline gelme sürecinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Öte yandan bu kök, yeni anlamlar kazandığı gibi, İbn Dureyd'in *nefs* için getirdiği “su” anlamının daha sonra nadir olması gibi anlamda buharlaşma da söz konusudur. Ebû Amr, *nefsin* her iki çoğuluna işaret ederek el-Halîl b. Ahmed'den farklılık göstermiştir.

el-Halîl b. Ahmed, *nefsin* ‘ahlak, güç ve cömertlik’ anlamlarını bütün olarak bir arada zikretmiştir. *Kitâbu'l-'Ayn*'da *nefsle* ilgili detaylı açıklama yaptığı gibi, *nefesi* de ihmal etmemiştir. *Nefes* için solumak manasında “içten havanın çıkmasıdır” derken, “havayı içeri çekmek” kısmını belirtmemiştir. *Nefuse-nefâseten* fiil ve mastar olarak ‘değerli hale gelmek’ anlamı, ilk defa *Kitâbu'l-'Ayn*'da geçmektedir. el-Halîl b. Ahmed, lohusalığın kırk gün olduğunu açıklayarak ayrıntıya da yer vermiştir.

n-f-s köküne ait sadece bir vezinde fiil bulunmamaktadır. 1., 4. ve 5. bâblarda gelen şekilleri bulunmaktadır. *Nefs* kelimesinin anlamlarına bakıldığında, bu kökün farklı vezinlerdeki fiillerinin, *nefsin* anlam genişlemesine etki ettiği izlenimi gözlemlenmektedir. Mesela *nefsin* ‘kan’ anlamı, dördüncü babdaki ‘Kadının lohusa olması’ demek olan نَفَسًا، نَفَسًا، نَفَسًا، نَفَسًا fiilinden geldiği anlaşılmaktadır. *Nefs* konusunun tek bir çalışmaya sığdıramayacak kadar geniş bir konu olduğu gözlenmiştir. Bu makalede *nefsin* sözlük anlamları, iki klasik sözlük çerçevesinde ortaya konulmuştur. Sonraki çalışmalarda çeşitli disiplinlerdeki ıstılahî anlamlar açısından kavram analizi ve bu anlamların farklı yönlerinin ele alınması planlanmaktadır.

Bu çalışmada *n-f-s* kökü isim ve fiil türevleriyle birlikte ele alınırken, *nefsle* ilgili tespit edilen anlamların açıklamaları; Kur’ân ayeti, hadis-i şerif, Arap şiiri ve deyimselele kullanımlarla desteklenmiştir. Sözlükler ve verilen örnekler açısından kıyaslamaların yapıldığı tablolar vasıtasıyla hangi kelimenin ne kadar sıklıkla açıklandığı tespit edilmiştir. Açıklanan anlam bilgilerine göre *nefs* kelimesinin “ruh, can, kendi” gibi anlamlarının günümüze kadar aynen geldiği gözlenmiştir. ‘Kan, avuç dolusu tabaklama maddesi’ gibi anlamların daha nadir kullanıldığı anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Ebû Ali el-Kâlî. (1975). *el-Bârî' fi'l-luga*. thk. Haşim et-Ta'ân. Beyrut: Dâru'l-Hadâratu'l-'Arabiyye ve Bağdad: Mektebetu'n-Nahda.
- İbn Dureyd. (1987). *Cemheratu'l-luga*. nşr. Remzî Munîr Be'albekî (Cilt 1-3). Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâîîn.
- Durmuş, İ. (2009). Sözlük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, s. 398-401). içinde İstanbul: TDV.

- Durmuş, İ. (2013). Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, s. 168-171). içinde İstanbul: TDV.
- el-Ezherî. (1964). *Tehzîbu'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn ve Muhammed Ali Neccâr. Kahire: el-Müessesetu'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ ve'n-Neşr – ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme.
- el-Fârâbî, İshak b. İbrâhîm. (2003). *Dîvânü'l-edeb*. thk. Ahmet Muhtar Ömer (Cilt 1-4). Kahire: Müessesetu Dâri'sh-Şa'bi li's-Sahâfe ve't-Tıbbâ ve'n-Neşr.
- İbn Fâris. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. (1408/1988) *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhîm es-Sâmerrâî (Cilt 1-8). Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. (2003). *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî (Cilt 1-4). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Fuâd Abdalbâkî, M. (h. 1364). *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- Haddâd, Hannâ. Kitâbu'l-Hemz li-Ebî Zeyd Sa'îd b. Evs el-Ensârî. *Cuzûr* 9/5 (June 2002), 345-444. https://archive.alsharekh.org/MagazinePages/MagazineBook/judhur/judhur_2002/Issue_9/index.html
- Ebû Hilâl el-'Askerî (ty.). *el-Furûku'l-lugaviyye*. thk. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kahire: Dâru'l-'İlm ve'sh-Şekâfe.
- Karabela, N. (2011). *Halil b. Ahmed'in Arap Dili ve Gramerindeki Yeri*. Isparta: Hondu Kitap Kırtasiye.
- Kehhâle, Ö.R. (1993/1414). *Mu'cemu'l-muellifin terâcîmu musannifi'l-kutubi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle
- Kılıç, H. (1994). Ebû Amr eş-Şeybânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 98-99). içinde İstanbul: TDV.
- Lebid b. Rebîa (ty). *Dîvânü Lebid b. Rebî'a el-Amiri*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Manzûr (ty.). *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah 'Aliyyu'l-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Marzouk, T. (2012). Mütercim Âsım'ın "Kâmus Tercümesi"ne Eklediği Türkçe Kelimelerin Etimolojik Açından İncelenmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Mutçal, S. (1995). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık.
- Özen, Ş. (2006). Nehaî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 535-538). içinde İstanbul: TDV.
- Sâhib b. 'Abbâd. (1994). *el-Muhît fi'l-luga*. thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- Sâmî, Şemsettin. (h. 1317). *Kâmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmet Cevdet. Dersâadet: İkdâm Matbaası.
- Sezgin, F. (1988/1408). *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*. (Cilt 8). Muhammed b. Suûd Üniversitesi.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. nşr. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Subaşı, Derya Adalar. (2011). Araplarda Sözlüçülük Çalışmaları ve el-Mu'cemu'l-'Arabîyyu'l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Yaz 2011), 237-250. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/714366>
- es-Suhârî, Seleme b. Müslim el-Avtebî. (2006/1427) *el-Ensâb*. thk. M. İhsan en-Nas (Cilt 1-2). Baskı yeri yok.
- eş-Şeybânî, Ebû Amr. (1394/1974). *Kitâbu'l-Cîm*. nşr. İbrâhîm el-Ebyârî (Cilt 1-3). Kahire: el-Hey'etü'l-'Âmme li-su'ûni'l-Metâbi'l-Emîriyye.

- Şimşek, Mehmet Ali. Arap Dilinde Sülası Mücerret Siygalar ve Yapısal Çokanlamlılık Yönü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Aralık 2012), 223-254.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/221196>
- Taberî, M.C. (2001). *Câmi'ül-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Dâru Heccr.
- Ebu't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî. (2005). *Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebetu Tahkiki't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Ebu't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî. (2013). *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*. (trc. Mütercim Âsim Efendi). ed. Mustafa Koç (Cilt 1-6). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Topuzoğlu, T. R. (1997). Halîl b. Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, s. 309-312). içinde İstanbul: TDV.
- Tüccar, Z. (1993). Cerîr b. Atıyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 412-413). içinde İstanbul: TDV.
- Tüccar, Z. (2009). Semev'el el-Ezdî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 36, s. 487-488). içinde İstanbul: TDV.
- İbn Bâccei (2020). *Kitabu'n-Nefs*, terc. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol-Bayram Tamtürk, ed. İclal Arslan, Ankara: Elis.
- ez-Zebîdî. (1965). *Tâcu'l-'arûs*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc v.dğr. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt.
- Ebû Zeyd el-Ensârî. (1911). *Kitâbu'l-Hemz*. nşr. Luiz Şeyho. Beyrut: el-Matbaatu'l-Kasûlîkiyyetu li'l-Âbâi'l-Yesû'iyîn.
- ez-Ziriklî, H. (1986). *el-A'lâm Kâmûsu't-terâcim* (7 b.). (Cilt 1-7). Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
<https://dohadictionary.org/dictionary/%D9%86%D9%81%D8%B3> Erişim Tarihi: 18.02.2023